

File ID	uvapub:80274
Filename	Ruimte_en_Maatschappij_museumplein_-_2-2009_-_proef_3.pdf
Version	final

SOURCE (OR PART OF THE FOLLOWING SOURCE):

Type	article
Title	Van wie is het Amsterdamse Museumplein? Bewoners en toeristen in de stedelijke openbare ruimte
Author(s)	L. Karsten, A. van Diepen
Faculty	FMG: Amsterdam Institute for Social Science Research (AISSR)
Year	2009

FULL BIBLIOGRAPHIC DETAILS:

<http://hdl.handle.net/11245/1.315246>

Copyright

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content licence (like Creative Commons).

Woonrends vragen om een nieuw handelingsperspectief

Peter Boelhauer*

Nu de huidige woningbouwproductie in Nederland piepend en knarsend tot stil stand komt, is het moment daar om de jarenlang geuite maar nooit echt effectief gerealiseerde consument georiënteerde project- en locatieontwikkeling daadwerkelijk in te voeren. Naast het goed luisteren naar de individuele woonvoorkeuren van specifieke woonconsumenten is het raadzaam om op een meer geaggregeerd schaalniveau aandacht te besteden aan de wijze waarop sociaal-culturele trends tot uitdrukking komen in het wonen. In het recent verschenen VROM-raad advies “Wonen in ruimte en tijd” worden deze trends nader geduid en verklaard. De VROM-raad is een door de minister benoemde adviesraad die tot taak heeft de regering en de Tweede kamer te adviseren over de duurzame kwaliteit van de leefomgeving en andere voor VROM relevante beleidsonderdelen. Volgens de raad is de sociaal-culturele dynamiek in het wonen voor een belangrijk deel gestructureerd rondom de volgende drie trends:

1. Een toenemende behoefte om te wonen met gelijkgestemden, al dan niet in privaat beheerde woondomeinen;
2. De opkomst van transnationaal wonen (permanent of tijdelijk in het buitenland wonen) en verschillende vormen van ‘meerhuizigheid’ (het beschikken over meer dan één woning);
3. Een toenemende vervlechting tussen aanbieders van wonen en aanbieders van verschillende vormen van dienstverlening, evenals tussen woonproducenten en woonconsumenten. Als gevolg van deze trend doen nieuwe partijen hun intrede op de woningmarkt.

* Peter Boelhauer is Hoogleraar Housing Systems aan de Technische Universiteit Delft. Hij is tevens lid van de VROM-raad.

De eerste trend behandelt de groeiende belangstelling voor het wonen met gelijkgestemden. Gelijkgestemden kunnen worden gedefinieerd als mensen met een zelfde activiteiten- en waardepatroon. Gelijkgestemden vertonen wel vaak hetzelfde gedrag, maar hoeven niet per definitie dezelfde leeftijd, dezelfde etniciteit of hetzelfde inkomen te hebben. De gemeenschappelijkheid die de diverse woonvormen kenmerkt, kan betrekking hebben op één of meer van de volgende aspecten: veiligheid en geborgenheid (besloten woondomeinen), het delen van een bepaalde hobby of interesse (thematische woonwijken) etniciteit (allochtone ouderen die bij elkaar wonen in etnische woonzorgcomplexen), levensfase (gezinnen die bij elkaar wonen en bijvoorbeeld een binnentuin delen), of het hebben van een bepaalde levensovertuiging (zoals in duurzaam ingerichte woonwijken).

In de hoop de genoemde vertrouwdheid opnieuw te vinden zijn veel woningzoekenden daarom op zoek naar een woning in een buurt of wooncomplex waarvan ze verwachten dat de bewoners bij hen passen en die veiligheid en geborgenheid biedt. Veel mensen zijn niet zozeer op zoek naar een hechte sociale gemeenschap als wel naar een buurt waarin ze zich vertrouwd voelen.

De tweede trend heeft betrekking op het transnationaal wonen. Steeds minder mensen wonen hun leven lang in hetzelfde huis, dezelfde wijk of zelfs hetzelfde land en het hebben van meerdere woningen is in opkomst. Ook het aantal mensen in Nederland dat twee (of meer) woningen bezit vertoont een stijgende lijn. Dit kan worden verklaard uit de toegenomen welvaart en de gestegen huizenprijzen voor zowel eerste als tweede woningen; de tweede woning als beleggingsobject, overwaarde uit de eerste woning wordt benut om een tweede woning aan te schaffen. Daarnaast speelt de opkomst van de belevenismaatschappij en -economie een rol; recreatie en vrije tijd krijgen een steeds belangrijker plaats in het leven van mensen en tweede woningen zijn bij uitstek geschikt om deze vrije tijd in door te brengen.

Tweede woningen kunnen veel verschillende vormen aannemen. Het kan gaan om vrijstaande villa's, bungalows op vakantieparken, stacaravans, strandhuisjes of woningen op volkstuincomplexen. Tweede woningen voor recreatief gebruik hebben vaak een ruimtelijk specifieke locatie. Meestal hebben ze water, bos of een combinatie van beide in de directe omgeving. Het tweede woningbezit leidt in Nederland tot een aantal discussies en dilemma's in de ruimtelijke ordening. Evenals de woningvraag van buitenlandse migranten heeft ook het toenemende tweede woningbezit een impact op de sociale en ruimtelijke structuur van een gebied. Enerzijds worden mensen met een tweede woning in de landelijke gebieden vaak gezien als een welkome aanvulling op de soms krimpende bevolking. Anderzijds bestaat de angst voor spookdorpen, omdat de tweede woningen buiten het vakantieseizoen vaak niet of nauwelijks worden bewoond. Wanneer de opkomst van tweede woningen forse vormen aanneemt, kan ook de ruimtelijke impact groot zijn. Natuur en landschap kunnen worden aangetast en files en milieuvervuiling kunnen toenemen. Daarbij komt

nog dat sommige recreatiewoningen in de praktijk permanent bewoond worden. Permanente bewoning van recreatiewoningen komt vooral voor in gebieden met gespannen woningmarkt en kan in deze gebieden leiden tot hogere prijzen van, en een tekort aan, recreatiewoningen.

De derde trend geeft aan dat het wonen steeds meer vervlochten raakt met andere functies. De woning is veel meer dan alleen een plek om te eten en te slapen, het is ook een plek om te werken, te recreëren of zorg te ontvangen. Deze toenemende menging van functies maakt dat woning en woonomgeving meer dan vroeger als één geheel worden gezien en dat allerlei nieuwe vormen van dienstverlening de woning en/of de woonomgeving binnenkomen.

Nu de sociale-culturele trends op hoofdlijnen in kaart zijn gebracht, dringt de vraag zich op of het wenselijk is om deze in de praktijk te accommoderen en zo ja hoe een en ander dan handen voeten dient te krijgen. Dat laatste zal niet eenvoudig zijn, omdat de huidige beleidsinstrumenten in Nederland veelal niet goed zijn afgestemd op het accommoderen van de nieuwe trends. Deze instrumenten stammen vaak nog uit een tijd waarin de besproken trends niet speelden. Een nieuwe handelingsperspectief is daarom geboden. Allereerst zou er meer aandacht moeten komen voor menging van functies. Er moet intelligenter worden nagedacht over combinaties van wonen, werken, vermaak, mobiliteit en duurzaamheid.

Deze verandering in de manier van denken vergt ook een aanpassing van de wet- en regelgeving. De grenzen tussen de verschillende bestemmingen en sectoren (wonen, werken, leren en recreëren) zijn steeds meer aan het vervagen. De VROM-raad pleit ervoor om de bestaande functiescheidingen los te laten onder de voorwaarde dat dit niet leidt tot nadeel voor derden of tot onaanvaardbare milieu- of gezondheidsrisico's. Op die manier wordt de flexibiliteit in zowel de nieuwbouw als ook de bestaande woningvoorraad vergroot.

Niet alleen de menging van functies maar ook het tweede woningbezit kan tot fricties met de regelgeving leiden. Om deze op te lossen is het tijd om na te denken over vormen van meervoudig burgerschap, waarbij het onderscheid tussen wel en geen hoofdverblijf kan komen te vervallen.

Ten slotte zouden nieuwe partijen die staan te trappelen om op de woningmarkt aan de slag te gaan, maar niet of onvoldoende in het institutionele krachtenveld zijn ingebed, een kans moeten krijgen. Hierbij kan gedacht worden aan zorginstellingen (toenemende integratie wonen en zorg), aan uitzendbureaus die Midden- en Oost-Europese werknemers willen huisvesten en aan particulieren die zelf een woning ontwikkelen of zich aaneensluiten om collectieve woonvormen te realiseren.

Artikelen

Van wie is het Amsterdamse Museumplein?

Bewoners en toeristen in de stedelijke openbare ruimte

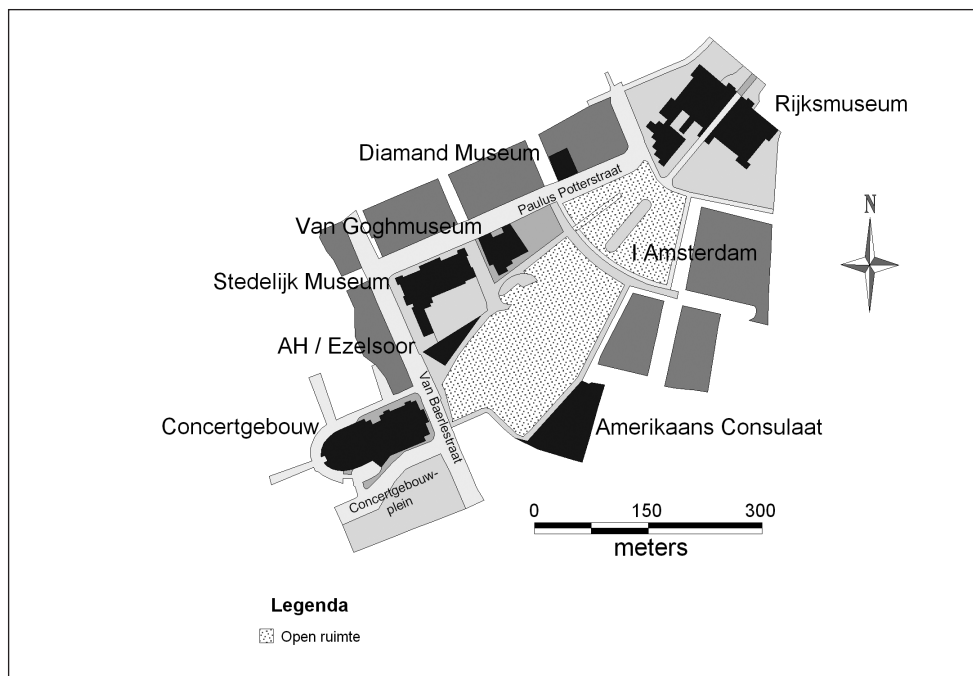
Lia Karsten & Albertine van Diepen*

Steden veranderen van plaatsen die primair gericht zijn op productie naar plaatsen van consumptie. Het opknappen van de openbare ruimte speelt een belangrijke rol in het aantrekkelijker maken van steden voor consumptie. In dit artikel richten we ons op het Amsterdamse Museumplein waarvoor recentelijk tal van vernieuwingsplannen zijn gelanceerd. Met gegevens van onder meer een groot-schalig empirisch onderzoek gaan we na hoe dit plein momenteel functioneert en voor wie: voor bewoners, voor toeristen, voor ondernemers, voor politici. In hoeverre wordt het ideaal van een openbare ruimte voor iedereen gehaald, welke processen van in- en uitsluiting zien we? En hoe belangrijk zijn bewoners eigenlijk voor het toeristisch product Museumplein? Dit artikel eindigt met aanbevelingen die het gemengde karakter van het Museumplein kunnen versterken.

Steden zijn in een veranderingsproces verwickeld waarbij een verschuiving optreedt van de stad als productiemilieu naar de stad als consumptieplaats. De stad moet geconsumeerd worden, liefst niet alleen door de eigen inwoners maar vooral ook door bezoekers van buiten, die met hun consumptieve uitgaven extra geld in het laatje brengen. Dit levert een (inter)nationale concurrentieslag op die elke individuele stad

* Beiden zijn werkzaam bij AMIDSt, Afdeling Geografie, Planologie en Internationale Ontwikkelingsstudies van de Universiteit van Amsterdam. De auteurs willen vermelden dat dit onderzoeksproject alleen tot stand kon komen met de hulp van de volgende studenten Sociale Geografie: Isabel Agterberg, Arend van Ewijk, Paul 't Hoen, Vincent van der Maaden, Wence Roet, Stef Savenije, Egbert Jan Vischer en Jinne Wijnobel.

probeert te winnen met extra investeringen in met name cultuur, vrije tijd en toerisme. Stadsbesturen zijn druk doende met de ontwikkeling van musea, kunstroutes, galleries, toeristische attracties, casino's, stadions, concertgebouwen, winkelpromenades en theaters: "While most urban consumption still involves the satisfaction of everyday needs, many new urban consumption spaces relate to new patterns of leisure, travel and culture" (Zukin 1998: 825). Ook de openbare ruimte is onderwerp van stedelijke consumptie. Architecten en stedenbouwers met naam en faam worden ingehuurd om pleinen, parken en straten opnieuw in te richten en te verfraaien. Esthetisering van de publieke ruimte is onderdeel van de PR machine van steden. Met deze *upgrading* willen steden zich op de kaart zetten van de 'nieuwe' stedeling, van potentiële nieuwe bewoners, van toeristen, van internationale kenniswerkers en bedrijven. Het aantrekken van deze stedelijke consumptiecategorieën is big business geworden. Steden proberen de postmoderne, naar belevenissen zoekende mensen te vangen door hun (symbolische) consumptiebehoefte te faciliteren (Schulze, 1997). Pleinen worden opgeknapt en ingericht vanuit ideeën van beheersbaarheid. Ongewenste elementen en groepen dienen geweerd te worden, anderen juist aangetrokken. Op elk plein en achter elke opknappbeurt zijn processen van in- en uitsluiting gaande. Daarbij is vooral de vraag aan de orde of een plein bedoeld is als een *community place* voor bewoners of als een *commodity place* voor toeristen (Lawton, 2007)

Met de plannen voor de zoveelste renovatie van het Museumplein (Schutte, 1997) past Amsterdam naadloos in bovenstaande ontwikkelingen. Het Museumplein is een groot plein waaraan vier topmusea (Stedelijk Museum, Van Gogh Museum, Diamond Museum en Rijksmuseum) zijn gevestigd en het concertgebouw, de thuisbasis van het Nederlandse Concertgebouw Orkest. Als zodanig geniet het plein grote nationale en internationale bekendheid. In het najaar van 2007 lanceerden de stadsdeelvoorzitter Oud Zuid en de wethouder van Ruimtelijke Ordening van de stad Amsterdam het voorplan om het Museumplein op de schop te nemen. Het Museumplein zou als grootste binnenstedelijk plein van Europa meer allure moeten krijgen (www.topstad.amsterdam.nl). Hoewel de laatste grootscheepse opknappbeurt nog maar acht jaar geleden had plaats gevonden (het plan Andersson), zou het Museumplein wederom in een nieuw jasje moeten worden gestoken (www.oudzuid.amsterdam.nl). Als directe aanleiding voor de herontwikkeling van het Museumplein wordt de (ver) nieuwbouw van het Stedelijk Museum en het Rijksmuseum genoemd. Deze zouden er toe moeten leiden dat de ingangen van de musea aan het Museumplein komen te liggen. Dat is nu niet het geval. Verder zou de verwachte toename van het aantal bezoekers, mede door de aanleg van de metro, zodanig hoog zijn dat ook die een ruimtelijke herinrichting rechtvaardigen.

In de nieuwe plannen voor het Museumplein valt op dat deze niet gebaseerd zijn op cijfers en andere data over het huidige gebruik. Daarin heeft de gemeente blijkbaar geen inzicht. Deze leemte vormde de aanleiding voor het opstarten van een eigen onderzoek waarvan hier verslag wordt gedaan. In het Museumplein onderzoek wilden wij weten hoe deze stedelijke openbare ruimte functioneert om zodoende de discussie over de toekomstige inrichting van het plein te kunnen voeden. Centrale vragen zijn: wie komen er (niet), hoe wordt het plein gebruikt, welke problemen spelen er en hoe is de waardering van de huidige inrichting? Uitgangspunt daarbij is dat een goed functionerende openbare ruimte toegankelijk, comfortabel en sociaal uitnodigend zou moeten zijn voor verschillende groepen (Madden, 2000). Als we het bij het Museumplein hebben over verschillende groepen is vooral de verhouding tussen bewoners (Amsterdammers) en toeristen (van buiten Amsterdam) van belang. De relatie tussen deze twee groepen van bezoekers vormt dan ook de focus van dit onderzoek.

1. Processen van gebruik

Terwijl professionals discussiëren over de (toekomstige) lay-out, nieuwe gebouwen en andere toegangsroutes, gaan bewoners en toeristen gewoon verder met het alledaagse leven in de stad. Zij treffen elkaar met name in de openbare ruimte. Het

gelijktijdig samengaan van deze en andere gebruikersgroepen geeft pleinen hun publieke rol. Openbare ruimte gaat over toegankelijkheid en participatie, over gelegenheid krijgen en geven aan sociale en culturele mobiliteit, maar ook over insluiting en uitsluiting. Want niet alle openbare ruimte is even toegankelijk. “Niet elke openbare ruimte is een publiek domein”, stellen Hajer en Reijndorp (2001). Kinderen, vrouwen, sommige groepen jongeren en ouderen zijn doorgaans minder vertegenwoordigd.

1.1. Gelijkgestemden

Hajer en Reijndorp (2001) schetsen het stedelijke veld als een archipel van enclaves. Stadsbewoners gebruiken de stedelijke ruimte op een voor hen betekenisvolle wijze. Voor elke stadsbewoner zijn slechts een beperkt aantal plaatsen in de stad betekenisvol, bijvoorbeeld omdat daar een belangrijk iemand woont, de werkplek gevestigd is, of omdat men daar goede winkels kent waar men graag iets koopt. Hoewel dit uitsortingsproces volkomen willekeurig lijkt, blijkt dat veel mensen naar plaatsen gaan die gekenmerkt worden door een specifieke bezoekerspopulatie: *people like us*. Hajer en Reijndorp (2001) signaleren dan ook dat al die individuele (en dus in feite sociaal-culturele) archipels op gespannen voet staan met de publieke functie van openbare ruimte. Mensen komen immers niet meer toevallig ergens, het ruimtegebruik wordt in hoge mate gearrangeerd en is overeenkomstig de eigen sociale status. Het ruimtelijke gedrag van toeristen aan de stad laat zich in vergelijkbare min of meer homogene groepen beschrijven.

1.2. Kolonisatie

Lofland (1973) laat zien hoe bewoners en andere gebruikers van de openbare ruimte eigen niches creëren waarbij een transformatie optreedt van openbaar naar semi-openbaar. Zij heeft het over *colonizing public space by creating home territories*. Dit toe-eigeningsproces kent verschillende stadia. Lofland onderscheidt *first-timers* die nog nauwelijks kennis van een bepaalde plek hebben. Veel toeristen behoren tot deze categorie; zij komen vaak gericht naar een bepaalde plek toe om iets te zien of mee te maken. Daarna verlaten zij de plek weer en komen er in veel gevallen nooit meer terug. Bewoners kennen vaak een bepaalde routine in hun gebruik van de openbare ruimte: ze komen en gaan op vaste tijden en nemen op eigen wijze vaste locaties in gebruik. Zij bouwen kennis op over gebruik en gebruikers en gaan zich langzamerhand daar naar gedragen. Lofland noemt ze *regulars*. Een derde categorie, de *residents*, zijn de echte *colonizers*. Zij komen heel vaak op een bepaalde plaats en kennen zodoende de andere bezoekers, de gebruiken en de wijze van communiceren. Daarmee hebben ze een bepaalde positie opgebouwd die leidt tot bepaalde voorrechten, zoals een vaste plek. Als

daar andere bezoekers komen, dan maken zij min of meer vanzelfsprekend plaats voor de resident. *Residents* hebben een heel sterke territoriale binding die zij in de loop der tijd opbouwen. Toeristen zijn vrijwel nooit in deze categorie vertegenwoordigd.

2. Relatie bewoners/toeristen

In de theorie van Lofland zijn bewoners meer dan toeristen in de positie zich een plek toe te eigenen. Toeristen kunnen echter door hun aanwezigheid hinderlijk zijn voor bewoners. Om de simpele reden dat zij ruimte innemen maar ook door bepaalde hinderlijke gedragingen.

Sommige auteurs zijn echter van mening dat deze voorstelling van twee – fysiek of symbolisch – geheel gescheiden werelden niet in overeenstemming is met de werkelijkheid (Gerritsma, 2000; Bryon, 2006). Bewoners gedragen zich in hun stad vaak als toeristen, terwijl toeristen op hun beurt dezelfde consumptiegewoonten als (bepaalde groepen) bewoners tentoonspreiden. Zij vinden elkaar in de meer welgestelde, gegentrificeerde en cultuurhistorisch rijke buurten in de stad. Maitland & Newman (2008) benadrukken het ontstaan van commerciële voorzieningen die dienen voor de consumptiebehoeften van toeristen en de beter gesitueerde stadsbewoners. Zij maken gebruik van dezelfde gecommercialiseerde faciliteiten met name in gegentrificeerde buurten die getransformeerd zijn tot dynamische, kosmopolitische ruimten.

De door bewoners en toeristen gedeelde voorkeur voor stedelijke consumptie vertaalt zich doorgaans in een tolerante opstelling van bewoners jegens toeristen. Gerritsma's onderzoek (2000) laat zien dat bewoners van de Amsterdamse binnenstad trots zijn op de aantrekkingskracht van hun stad en buurt op mensen van elders en de bezoekers verwelkomen. "Ik wil dat toeristen van mijn buurt genieten", beamen de respondenten in overgrote meerderheid. De bewoners identificeren zich ook met de toeristen. Aan hun gedrag en de attributen die toeristen vaak bij zich hebben, herkennen de bewoners toeristen meteen en ze herkennen deze houding van zichzelf wanneer zij in een

andere stad zijn. Bryon (2006) komt in het Vlaamse Brugge deze tolerante en positieve houding van bewoners jegens bezoekers aan hun stad ook veelvuldig tegen. Tegenover deze inclusieve opvatting ten aanzien van toeristen stuit Bryon in zijn onderzoek echter op een grote minderheid (44%) onder de bewoners die zich kritisch en weinig waardierend uitlaat over de aanwezigheid en het gedrag van toeristen die hun stad bezoeken. Door de sterke aanwezigheid van ‘anderen’ in de publieke ruimte herkennen deze bewoners hun stadsgenoten en het eigene van hun stad niet. Zij zien toeristen als onaangepast en vinden dat toeristen zich veel te weinig verdiepen in de lokale gebruiken van de stad. Deze bewoners voelen zich niet meer thuis in het toeristische deel van de stad en vermijden het toeristendistrict. Het wordt uit het onderzoek van Bryon niet duidelijk welke bewoners tot welke van de twee categorieën behoren. Zijn het met name de hoger opgeleiden die zich gemakkelijk kunnen identificeren met de kapitaalkrachtige toerist en zich tolerant opstellen?

Toeristen blijken op hun beurt gecharmeerd van het bestaan van een lokale cultuur, het proeven van de sfeer op straat en het zien van bewoners in hun alledaagse bestaan. Door hun kennismaking met die veelzijdigheid van de stad doorbreken toeristen de *tourist bubble* (Judd, 1999) en zoeken zij plekken in de stad die zij ook in hun eigen stad zouden appreciëren. Niet alleen de musea dus, maar ook markten en parken. Terhorst et al. (2003) concluderen dat juist de mix tussen oud en nieuw, sjiek en sjofel, gewoon en gek, arm en rijk, eigens en exotisch voor veel bezoekers de charme van Amsterdam is. Dat maakt immers een uitstapje uit de *bubble* gemakkelijk (Dahles, 1998).

3. Methoden

Het doen van empirisch onderzoek naar het gebruik van de openbare ruimte is geen gemakkelijke opdracht. We hebben te maken met doorgaans grote maar ook vluchtige aantallen, het is moeilijk om het gebruik in één blik te vangen, er is sprake van mobiliteit waardoor elk moment een andere kleuring laat zien. Om iets van dat vloeiende gebruik te vangen zouden we eigenlijk elke minuut een foto van de ruimte moeten maken. Al die foto's op elkaar afdrukken zou dan de ultieme print opleveren op basis waarvan we onze analyse over het gebruik kunnen starten. In onze studie van het Museumplein hebben we dat als volgt geprobeerd.

Ten eerste hebben we op drie dagdelen (ochtend, middag, avond) op drie deellocaties van het plein en gedurende zeven dagen van een week in april 2008 gerichte observaties uitgevoerd waarmee we een indruk kregen van het aantal en de categorieën gebruikers, het gedrag en andere bijzonderheden. Dit leverde een week logboek op van 63 dagdeelmomenten.

Observaties hebben vooral betrekking op zichtbare zaken, zoals aantallen en bezettingsgraad, en tot op zekere hoogte gedrag. Maar we wilden meer weten over de bezoekerspopulatie. Daarom is een korte straatenquête gehouden, waarbij zoveel als mogelijk bezoekers aselekt benaderd zijn (N= 1078). Dat leverde informatie op over de persoonlijke achtergrond (zoals opleiding en herkomst), de reden van bezoek en de waardering van het plein.

Vervolgens zijn interviews gehouden met de twee groepen die centraal staan in dit onderzoek: bewoners en toeristen. Hoe zijn de onderlinge verhoudingen, hoe bezien ze elkaar? En welke subgroepen zouden we kunnen onderscheiden? Sekse en leeftijd komen naar voren in de literatuur als belangrijke interveniërende variabelen als het gaat om de toegankelijkheid van het openbare gebied (Karsten, 2005). Van vrouwen (Gardner, 1995) en ouderen (Van der Meer, 2006) is uit de literatuur bekend dat de toegankelijkheid van het openbare gebied beperkt is. Geldt dat ook op het Museumplein? Jongeren komen in de literatuur naar voren als zowel de buitengesloten groep als ook een groep die anderen de toegang beperkt (Emmelkamp, 2004; Skelton en Valentine, 1998). Ouderen vormen doorgaans een groep die niet erg sterk vertegenwoordigd is (Van der Meer, 2006). In totaal zijn 82 interviews op locatie afgenomen over de betekenis van het plein. Wat vinden verschillende groepen bewoners en toeristen wel/niet aantrekkelijk aan het Museumplein en in hoeverre voelen ze zich er welkom en thuis?

De vraag van wie het Museumplein is, kan niet alleen beantwoord worden door de (niet) aanwezigen te bestuderen. Politici, ambtenaren en de gevestigde culturele ondernemers zijn stakeholders bij de plannen voor de toekomstige inrichting. Om die reden zijn ook met twaalf van hen interviews gehouden.

TABEL 1: Overzicht verzamelde gegevens

Straatquêtes	N=1078
Systematische Observaties	63 dagdeel/sublocatie
Interviews bewoners en toeristen op locatie	82
Interviews professionals	12

4. De politieke, ambtelijke en culturele stakeholders

In de herfst van 2007 heeft het gemeentebestuur van Amsterdam het strategieberaad genomen om het Museumplein aan te pakken. De verantwoordelijke wethouder Van

Poelgeest: “Het Museumplein is het grootste binnenstedelijke plein van Europa. Het is het visitekaartje van de stad en moet de allure krijgen die daarbij hoort” (www.topstad.amsterdam.nl). Doelstellingen zijn niet alleen het plein maar ook de verbinding met de rest van de stad te verbeteren, zoals met het nabijgelegen hoogwaardige winkelgebied van de PC Hooftstraat. Ook de routing vanaf de nieuwe, in aanbouw zijnde metro naar het plein moet beter en duidelijker. De hoop en de verwachting is dat de bezoekersaantallen flink zullen stijgen: van 4 naar 6,5 miljoen per jaar, aldus een ambtenaar van de Dienst Ruimtelijke Ordening.

Het document “Amsterdam Topstad: Metropool” (Gemeente Amsterdam, 2006) blijkt in belangrijke mate voeding te geven aan de planvorming rond het Museumplein. Wet-houders en ambtenaren van de dienst Ruimtelijke Ordening zijn het grotendeels eens. Het Museumplein moet mee in de vaart der volkeren en een echte metropolitane uitstraling krijgen. Voortdurende vernieuwing is noodzakelijk om een aantrekkelijk toeristisch milieu en een aantrekkelijke vestigingsplaats voor kenniswerkers en creatievelingen te bewerkstelligen. Daarbij worden vergelijkingen met de concurrent gemaakt. Die blijkt niet zozeer in Nederland als wel in Europa te zijn: Wenen, Berlijn, Kopenhagen, Londen, Parijs, Barcelona worden genoemd (zie ook Gemeente Amsterdam, 2009). Er moet minder groen en meer verharding komen en ook de oostelijke kant van het plein moet levendiger.

Uit de interviews blijkt dat de overeenstemming tussen bestuurders en ambtenaren zich uitstrekt tot de groep van de culturele ondernemers. Het Stedelijk en het Van Gogh Museum vinden beide dat het plein meer culturele uitstraling moet krijgen: “Duidelijk is dat het wat ons betreft een plein zou moeten worden wat allure heeft. Museale allure als we kijken vanuit onze invalshoek, het Museum”. Hiervoor zou het plein meer stenen oppervlakte moeten krijgen, waarbij vergelijkingen met Trafalgar Square en het Museumkwartier in Wenen, worden gemaakt. De huidige functie van het plein voor manifestaties en protestdemonstraties moet volgens de musea verdwijnen, evenals ‘dreun’ muziek (“daar hebben schilderijen last van”). Er moet meer op het plein gebeuren met kunst (beelden tuin / concerten) en er kan nog wel een museum bij. Ook het Concertgebouw schaart zich in de roep om meer culturele allure: “Het plein heeft geen enkele grootstedelijke allure. De uitstraling, met name van het meubilair, de foute kleur paars! Zelfs in de goedkoopste nieuwbouwwijk aan de uiteinden van een onbeduidende gemeente zou ik het nog niet willen neerzetten”. Uiteindelijk gaat het erom een ander type toerist te trekken, niet alleen *backpackers*, maar “mensen die echt voor de musea en voor de cultuur komen”. Het Concertgebouw hoopt met een nieuw ontwerp van het plein de goed opgeleide cultureel geïnteresseerde toerist in grotere getale binnen te halen. Behalve toeristen wil het concertgebouw ook meer jongeren trekken. Het huidige bezoekerspubliek is vergrijsd. Voor dit alles is het no-

dig, aldus het Concertgebouw, veel meer in te zetten op het merk Museumplein: “In andere grote steden, zoals het Museum Insel in Berlijn, dat is gewoon een begrip... Wat ik denk, ja als je dit Museumplein kan branden, dan heb je vier topinstellingen in één klap te pakken”. Het Concertgebouwplein – tot voorkort het J.W. Brouwersplein geheten – zou dan ook meteen meegenomen kunnen worden. “Dat is nu een rommeltje. Dat past straks niet bij het Museumplein en zeker niet bij ons prachtige Concertgebouw”.

Het Amsterdamse toerisme - en congresbureau (ATCB) vindt ook dat het plein meer cachet moet krijgen. “Het plein moet meer klant vriendelijk, met een bankje, een stoeltje, een leuk terras. ... Er is toch niets heerlijkers dan dat ik op het plein even kan zitten. En dan hoeven er absoluut geen straatartiesten en geen draaiorgels, alsjeblieft niet! Daar moeten we niet aan beginnen. Ik ben blij dat die ergens anders in de stad kunnen gaan staan. Ieder plein heeft zijn eigen dingen”. Dat past in het toerismebeleid van de stad dat zich richt op spreiding (Gemeente Amsterdam, 2008b). Het Museumplein met haar aanpalende musea is in deze visie één van de toeristische attracties van Amsterdam. Op andere plekken kunnen andere activiteiten plaatsvinden met een minder hoog cultureel gehalte.

Samengevat geven alle stakeholders aan dat het Museumplein een *upgrading* nodig heeft. Gemeenteraadsleden op stadsdeel niveau zijn iets minder enthousiast voor een algehele verbouwing van het plein. Zij benadrukken de kwaliteiten van de huidige inrichting, zoals de aanwezigheid van het groen (D66). Politici in Stadsdeel Zuid zijn vooral gericht op het toegankelijk houden van het plein voor bewoners. Zij verdedigen ook de belangen van de scholen rondom het plein die het Museumplein als sport en speelplek gebruiken: “Die scholen zijn echt afhankelijk van het plein” (Groen Links) en “Het is erg belangrijk dat deze kinderen buiten kunnen spelen. Het zou natuurlijk mooi zijn als dat besloten kan op een schoolplein, maar dat is in de stad helaas niet altijd mogelijk” (PvdA).

5. Bezoekers van het Museumplein

In het voorjaar van 2008 zijn bezoekers van het Museumplein met een straatenquête benaderd die ons inzicht geeft in de samenstelling van de bezoekers, bewoners zowel als toeristen, van het plein en de spreiding van het bezoek over de week. Observaties geven een verdieping van dat beeld. Tabel 2 laat zien dat bewoners, gedefinieerd als woonachtig in Amsterdam, en toeristen, iedereen afkomstig van buiten de stad, elkaar aardig in evenwicht houden (52% tegen 48%). Zowel bewoners als toeristen laten een oververtegenwoordiging van ca. 10% mannen zien.

TABEL 2: Achtergrondkenmerken van bezoekers (Amsterdammers en toeristen) van het Museumplein (n=1108)

	Bewoners	Toeristen	Totaal
Geslacht			
Man	54,8	56,3	55,5
Vrouw	45,2	43,7	44,5
Chi-kwadraat = 0,253; p=0,65			
Herkomst			
Nederlands	84,0	33,8	61,2
Buitenlands	16,0	66,2	38,8
Chi-kwadraat = 278,481; p=0,00			
Leeftijdcat.			
0-19	17,7	8,1	13,1
20-34	42,4	48,9	45,5
35-49	21,9	20,1	21,0
50-64	11,6	15,7	13,6
65+	6,4	7,2	6,8
Chi-kwadraat = 25,803; p=0,00			
Huishoudensvorm			
Alleenstaand	43,4	29,9	37,0
Partner zonder kind(eren)	17,3	30,5	23,6
Partner met (kind)eren	12,1	15,0	13,5
Een ouder met kind(eren)	1,7	1,5	1,6
Thuiswonend	19,6	16,0	17,9
Anders, namelijk	5,9	7,0	6,4
Chi-kwadraat = 38,206; p=0,00			
Opleiding			
Universiteit, HBO	41,3	55,0	47,8
VWO, atheneum, gymnasium	20,6	20,3	20,5
MBO (MTS, MEAO, ed.)	12,3	11,6	12,0
HAVO	4,8	6,0	5,4
MAVO/VMBO	4,8	2,1	3,6
Alleen basisonderwijs	16,2	4,8	10,9
Chi-kwadraat = 49,782 p=0,00			
Totaal	52	48	100

Van de Amsterdammers, bewoners die het Museumplein bezoeken, komt het merendeel van buiten het stadsdeel Oud-Zuid, namelijk 61%. De helft van deze niet-buurtbewoners is op het Museumplein als scholier/student of vanwege het werk, hetgeen voor de buurtbewoners in veel mindere mate het geval is. Bewoners die het Museumplein bezoeken, blijken vooral jong volwassenen te zijn; 60% van de Amsterdamse

bezoekers is jonger dan 35 jaar. Slechts een enkel basisschool kind komt af en toe op het plein (ca. 2%) en dan vooral in het gezelschap van (groot)ouders. De tieners die er komen, zijn met name de Amsterdamse scholieren die zich tijdens de schoolpauzes ophouden op het plein, vooral op en nabij het Ezelsoor. Een relatief jong publiek gaat verder samen met een hoog aandeel alleenstaanden. Dit cijfer (43%) is flink hoger in vergelijking met de bevolkingsverdeling naar huishoudensvorm van de stad (30%; zie tabel 3). Amsterdammers die deel uitmaken van een huishouden met kinderen vormen de tweede groep (samen: 33,4%). Dat wil overigens niet zeggen dat ze ook als gezin naar het plein toekomen of als zodanig zichtbaar zijn. Daarenboven zijn gezinnen ook minder sterk vertegenwoordigd op het Museumplein in vergelijking met de Amsterdamse bevolkingsverdeling als geheel (45%). Het opleidingsniveau van bewoners is hoog, overeenkomstig het opleidingsniveau van de Amsterdamse bevolking als geheel. Opvallend is dat bewoners zich grotendeels (84%) als Nederlander definiëren. De 16% niet-Nederlandse bewoners verschillen verder qua achtergrondkenmerken als leeftijd, huishoudensvorm en opleiding, nauwelijks van de Nederlandse bewoners. Observaties laten echter zien dat met name onder scholieren het beeld van witte Amsterdammers genuanceerd ligt. Aan de zuidzijde van het plein – waar jongeren sterk vertegenwoordigd zijn – is de bezoekerspopulatie aardig gemengd.

TABEL 3: Karakteristieken van de Amsterdamse bevolking op 1.1.2008, in percentages

Leeftijd	
0-19	20,8
20-34	26,2
35-49	25,0
50-64	16,8
65+	11,2
Geslacht	
Mannen	49,2
Vrouwen	50,8
Huishoudensvorm	
Alleenstaand	29,9
Samenwonend	21,7
Gezin met kinderen	32,2
Een oudergezin	13,1
Overig	3,1
Opleidingsniveau (beroepsbevolking; 2007)	
Laag	31
middelbaar	30
hoog	39

Bron: O+S, gemeente Amsterdam

Toeristen zijn vooral buitenlandse toeristen, maar met 33% zijn ook binnenlandse toeristen goed vertegenwoordigd op het Museumplein. Van de toeristen die in 2008 naar Amsterdam kwamen, kwam 20% uit Nederland (ATCB, 2008). Van hen is 45% op het Museumplein vanwege studie of werk. Alhoewel de buitenlandse toeristen op het Museumplein zeer uiteenlopende nationaliteiten hebben, komt de meerderheid uit West-Europese landen en Noord-Amerika. Qua leeftijd is de toerist die het Museumplein bezoekt ook jong; 57% is jonger dan 35 jaar. De oudere leeftijdscategorie – vanaf vijftig jaar – is onder toeristen iets sterker vertegenwoordigd dan onder bewoners, 23% tegenover 18%. Dat percentage is overigens wel lager ten opzichte van het percentage oudere toeristen in Amsterdam als geheel (28%). Tiener-toeristen zijn een minderheid. Zij komen naar Amsterdam met hun ouders die hen op een weekendje Amsterdam hebben getrakteerd. Wat betreft huishoudensvorm laten toeristen een iets ander beeld zien dan de Amsterdamse bezoekers van het Museumplein: de toeristen zijn minder vaak alleenstaand en vaker samenwonend. Maar net als de Amsterdamse bezoekers zijn toeristen die in gezinsverband wonen ondervertegenwoordigd op het Museumplein. Ten slotte is ook onder de toeristen het opleidingsniveau hoog. Bijna de helft heeft een afgeronde academische of HBO opleiding.

De enquêtes zijn op verschillende tijden van de week verzameld. Daarmee geven ze ook inzicht in de tijden van bezoek. Daarnaast zijn systematische observaties verricht. Concentratiemomenten hangen samen met tijdstip en uiteraard weertype. In het weekend is het enigszins drukker dan door de week, de middag is drukker dan de ochtend en de avond, en met het intreden van de schemering vermindert het bezoek meteen. Bij mooi weer is het druk (tot wel een paar honderd mensen), bij slecht weer soms helemaal uitgestorven (minder dan vijftig mensen en alleen passanten). 's

Avonds en 's nachts is het Museumplein vrijwel uitgestorven, bij regen en koud weer geldt hetzelfde. Toeristen komen wel naar het Museumplein als het regent, maar zijn dan ook wel snel weer verdwenen. Bewoners zijn mooi weer bezoekers die ook na sluitingstijd van de musea nog op het plein komen. De meeste toeristen zijn in de avonden verdwenen.

Samenvattend is het bezoekerspubliek van het Museumplein jong, kinderloos en goed opgeleid. Het gaat om een specifieke groep die vergeleken met de Amsterdamse bewonerspopulatie weinig (gezinnen met) kinderen, allochtonen en ouderen (65 plus) bevat en ook minder vrouwen en lager opgeleiden. De bezoekerspopulatie is een redelijk homogene groep en beantwoordt daarmee aan de veronderstelling van de archipelstructuur met gelijkgestemden (Hajer en Reijndorp 2001). Daarin onderscheiden bewoners en bezoekers zich weinig van elkaar. In aantallen hebben bewoners ten aanzien van toeristen een nipte meerderheid op het plein. Bij matig weer en in de avonden maakt het plein een verlaten indruk. Bewoners en toeristen bezoeken het plein vooral overdag met mooi weer en verschillen niet uitbundig in achtergrondkenmerken. Dat betekent ook dat de verschillen niet meteen visueel zichtbaar zijn. Bewoners lijken op toeristen en omgekeerd. Geldt dat ook voor de gedragingen?

6. Bewoners: activiteiten en gedrag

Bewoners komen veel vaker op het plein dan toeristen. Meer dan een kwart komt er dagelijks, tweederde ten minste een keer per week (tabel 4). Bewoners opereren niet als groep; zij komen vaak alleen en zijn zelden in het gezelschap van partner en/of kinderen. We hebben al gezien dat de meesten ook alleen wonen en kinderloos zijn (tabel 2). Bijna een vijfde gebruikt het plein alleen als passant, om van A naar B te komen. Anderen verblijven op het plein als dat zo uitkomt of omdat het lekker weer is. We hebben met niemand gesproken die er vaste rituelen in tijd en ruimte op na hield. Zoals deze vrouw (33 jaar) het verwoordt: “Ik zit net zo’n minuut of twee op dit bankje. Ik heb afgesproken om 5 uur bij een vriendin te zijn maar ik zag dat ik wat vroeg was en dus heb ik nog even wat tijd om lekker in het zonnetje te kunnen zitten”. Daarbij zorgt de open ruimte van het plein voor een unieke, zintuiglijke ervaring in de stad. “Als je op het plein aankomt en de wind waait, dan krijg je die zo vol op je toet. Maar je ziet ook een heel stuk van de hemel. Die simpele dingen geven me toch wel een speciaal gevoel bij het Museumplein” (man, 52).

TABEL 4: Bezoekgegevens van het Museumplein naar bezoekersgroep

	Bewoners		Bezoekers		Totaal	
	Absoluut	Percentage	Absoluut	Percentage		
Locatie						
A (Albert Heijn/Stedelijk Museum)	267	46,0	151	28,6	418	37,7
B (Middengebied)	154	26,6	181	34,3	335	30,2
C (Rijksmuseum)	159	27,4	196	37,1	355	32,0
Total	580	100,0	528	100,0	1108	100,0
Dagdeel						
Ochtend (10-14)	144	26,1	190	37,6	334	31,6
Middag (14-18)	271	49,1	235	46,5	506	47,9
Avond (18-22)	137	24,8	80	15,8	217	20,5
Total	552	100	505	100,0	1057	100,0
Frequentie						
Dagelijks	160	27,7	9	1,7	169	15,3
Wekelijks	221	38,2	27	5,1	248	22,4
Maandelijks	139	24,0	49	9,3	188	17,0
Jaarlijks	36	6,2	82	15,5	118	10,7
Eerste bezoek	22	3,8	361	68,4	383	34,6
Total	578	100,0	528	100,0	1106	100,0
Reden bezoek						
Passant	102	18,6	39	7,4	141	13,1
Musea	14	2,6	205	38,9	219	20,4
Winkelen	31	5,7	10	1,9	41	3,8
Sport/spelen	71	13,0	6	1,1	77	7,2
Afspraak	43	7,8	31	5,9	74	6,9
Zitten/Hangen/Kijken	237	43,2	150	28,5	387	36,0

Horeca	9	1,6	11	2,1	20	1,9
Combinatie van bovenstaande activiteiten	41	7,5	75	14,2	116	10,8
Total	548	100,0	527	100,0	1075	100,0
Met wie						
Alleen	254	43,9	131	24,9	385	34,8
Vrienden	221	38,2	191	36,2	412	37,3
Partner	38	6,6	139	26,4	177	16,0
Partner + (klein)kinderen	14	2,4	20	3,8	34	3,1
Alleen + (klein)kinderen	29	5,0	15	2,8	44	4,0
Familie	18	3,1	17	3,2	35	3,2
Collega	4	0,7	14	2,7	18	1,6
Total	578	100,0	527	100,0	1105	100,0
Waardering						
Gemiddeld rapportcijfer	7,4		7,7		7,5	
n	578		513		1091	

Observaties laten zien dat bewoners weliswaar veel op het plein komen, maar nauwelijks neiging vertonen om plekken toe te eigenen. Uitgaande van de theorie van Lofland over frequente bezoekers en vaste rituelen zou je verwachten dat de sportende bewoners (13%) de meeste neiging hebben tot koloniserend gedrag. Om te kunnen sporten moeten immers, tijdstip en plaats worden afgesproken, velden afgezet, materiaal meegebracht etc. Daarin kunnen zich gemakkelijk routines ontwikkelen die de niet deelnemers tot 'buitenstaanders' maken. Bovendien zijn met name balsporten al snel dominante vormen van ruimtegebruik. Waar gesport wordt, kunnen immers nauwelijks andere, laat staan rust-activiteiten plaatsvinden. Observaties wijzen echter uit dat sporten en liggen/hangen tegelijkertijd gebeuren. De onmiskenbaar positieve kracht van het Museumplein is de ruimte, die nergens zo groot is in Amsterdam als juist hier en veel verschillende activiteiten naast elkaar toestaat. Soms rolt een bal vanzelf naar 'toeschouwers' toe en dat geeft wel eens ergernis, maar tijdens onze observaties hebben wij geen grote conflicten waargenomen. Interviews met sportende jongeren laten verder zien dat zij weinig binding met het Museumplein hebben. Zij komen primair voor de ruimte. Als zodanig wordt het Museumplein hoger gewaardeerd

dan het Vondelpark: “Museumplein is lekker veel ruimte, lekker rustig en gras! Het is een mooi plein met al die gebouwen er omheen... We gaan ook weleens naar het Vondelpark, maar hier heb je vaak meer ruimte om te voetballen” (groep jongeren 4). De sportende jongeren kennen elkaar goed. Van het Museumplein weten ze weinig, ze komen er sporten als het zo uitkomt en ze verdwijnen ook weer na een of anderhalf uur. Geen van de vijftien geïnterviewde jongerensportgroepen bleek een vaste wekelijkse tijd te hebben, laat staan een vaste plek (die zij wilden opeisen).

Interessante en afwijkende minderheid in dit geheel zijn de scholieren. Zij hangen overwegend rond aan de zuid-zijde van het plein bij de supermarkt waar ze hun versnaperingen halen, bij de fietsenstallingen waar ze hun scooters kunnen showen, op het zuidelijke grasveld waar ze hun sportieve kunsten vertonen, maar vooral op het Ezelsoor waar ze op de uitkijk staan. Zien en gezien worden: ze passen helemaal in het beeld dat jongeren eigen is. Ze komen zeer regelmatig naar het plein, op vaste tijden en dus ook op vaste plekken. De meesten zijn tamelijk passief, een minderheid komt om te spelen en te sporten. Een scholier (18 jaar, VWO) zegt: “We komen van school. We hebben twee tussenuren en gaan straks weer terug naar school. Tot die tijd gaan we door met ‘tricking’ (het maken van zoveel mogelijk bijzondere en acrobatische trucjes op een vierkante meter; LK/AVD)”. De scholieren zijn ook duidelijk aanwezig voor anderen of zoals een oudere man formuleert: “Het Museumplein is een plein van jongeren”. Sommige bezoekers nemen aanstoot aan het soms luidruchtige gedrag van de jongeren, maar over het algemeen is er weinig ergernis.

De royale afmetingen van het plein staat een soort van ‘vrijheid-blijheid’ toe, zonder dat er een groep is die het plein voor zich opeist. Een man die zijn hond uitlaat: “Het plein wordt democratisch gebruikt. Volgens mij heeft niemand echt last van een ander. Er is genoeg ruimte voor iedereen”. In het verlengde hiervan wordt er relatief weinig geklaagd. Overlast blijft beperkt tot een enkele opmerking over mensen die hun etensresten en afval niet opruimen, hondenpoep of over het voetballen. Het betreft echter geen expliciete afwijzing (exclusion) van bepaalde categorieën van gebruikers, zoals toeristen. Al wordt er wat meewarig gedaan over het klimmen op de letters van Iamsterdam: “Toeristen vinden die letters van Iamsterdam prachtig”. Een enkeling wijst op de negatieve kant van grote de ruimte: “Ik vind het allemaal te strak. Kijk daar staan de bomen 1,2,3. Ik mis een kunstzinnig aspect. Misschien iets vrouwelijks of zo. Ik vind het allemaal te strak, te mannelijk. Veel te veel op oplossingen gericht.... Alles moet gecontroleerd worden. Ik vind dat niet zo leuk, ik zou hier graag wat meer bosjes hebben.” Deze vrouw vertelt dat ze liever naar de rozentuin in het Vondelpark gaat. Enkele andere vrouwen zouden juist meer verlichting willen om zo de sociale veiligheid te vergroten: “Nou, ’s avonds is het wel erg donker, in het middengedeelte. Dus dan steken we maar niet het plein overdwaars over, want het is echt heel donker. Dat is gewoon te eng”.

De meeste bewoners vinden het Museumplein een prettige plek waar ze meer of minder vaak komen. Gemiddeld waarderen ze het plein met een 7,4: een ruime voldoende. Voor een enkele buurtbewoner gaat de liefde verder: “Ik vind het wel mijn plein ja. Zesennegentig procent, ha, ha, ha. Neen, dat is een beetje flauw, maar ik vind het wel mijn plein ja. Dat merk je wel aan me. Ik vind het heel prettig als het goed onderhouden wordt en dat doen ze de laatste tijd best wel goed. Dat komt ook omdat ik dichtbij woon” (vrouw, 49 jaar).

Samenvattend, het Museumplein wordt zeer regelmatig bezocht door bewoners. Zij komen vaak alleen en tonen weinig neiging om zich de ruimte toe te eigenen. Het overheersende beeld, dat er voor iedereen een plekje is, wordt in de interviews bevestigd. Over toeristen wordt niet geklaagd. Jongeren doorbreken dit enigszins gezapige beeld. Maar ook zij veroorzaken weinig problemen. Zij hebben hun eigen plek op en rond het Ezelsoor en zo blijft er genoeg ruimte over voor anderen.

7. Toeristen: activiteiten en gedrag

Anders dan de bewoners, komen toeristen vooral voor de musea. Zij blijken zich ook anders te gedragen. Observaties maken duidelijk dat toeristen zich anders bewegen. Zij zijn druk met het maken van foto's, het bestuderen van de kaart van Amsterdam en kijken nieuwsgierig om zich heen. De jongeren onder hen klimmen op de letters van Iamsterdam. Sommige toeristen proberen zo Amsterdams mogelijk te doen: ze hebben een fiets gehuurd en leggen die in het gras van het plein net als de Amsterdamse jongeren om hen heen. De rode MacBike bordjes kunnen echter niet verhullen dat het hier niet om bewoners maar om toeristen gaat.

Verder verblijven toeristen minder lang en minder frequent op het plein dan de bewoners. Ruim tweederde is voor de eerste keer op het plein: zij zijn first-timers en maar weinigen ontgroeien deze status (tabel 4). Net als bij de bewoners gebruiken zij het plein vooral om een beetje te zitten, te praten en te relaxen. Een Amerikaanse vrouw (64 jaar) vindt het fijn om na het museumbezoek op het Museumplein eerst even tot rust te kunnen komen, voordat de volgende activiteit ondernomen wordt. “After looking at the paintings, we have just been sitting here, enjoying the nice weather. We had a little discussion about some painters and paintings in the museum.” Veelal genieten de toeristen, net als de bewoners, van de relatieve rust en ruimte, die het Museumplein ten opzichte van andere pleinen, biedt. Toeristen voegen zich in het geheel en waarderen het plein positief. Een Braziliaanse vrouw (30 jaar) somt op: “It's peaceful. Yeah, it is nice, beautiful and peaceful”. Een man uit Noorwegen (62 jaar):

“It is not filled up and it is spacious”. De openbaarheid en toegankelijkheid van het plein valt op. “Well, because you see that variety of people: teenagers, adults, tourists, students, older people” (Engelsman). Of zoals een Britse vrouw (49 jaar) opmerkt: “A variety of people makes use of the square: teenagers, adults, tourists, students, older people. Yes, it is even accessible for them.” Desalniettemin zien toeristen dat het plein “mainly for tourists [is]. It is a kind of ‘museum area’, where probably many tourists are attracted to and meanwhile enjoy the place. [...] But the square is also for locals, they picknick on the green” (Canadese vrouw, 23 jaar).

Toeristen zijn gecharmeerd van de mogelijkheden om naar mensen te kijken op het plein. Zij lijken daarbij vooral op zoek naar de ‘locals’: “I like watching people.... There are probably many tourists, people coming in groups. I don’t really know. But those people over there especially those with children are probably locals. Also locals are the ones walking their dogs, over there” (Amerikaans stel). Toeristen zijn er op gespitst om iets van het Amsterdamse leven en de Amsterdammers te zien: “I can see children, I can see mothers with children. I can see dogs. I think everybody comes here” (Braziliaanse). “Those cyclist here, really nice. Never seen so many..” (Engelsman). Ook een Nederlandse toerist is van mening: “Dit is een plein van Amsterdammers. Ja ik denk het wel. Bij andere plekken heb ik eerder zoiets van, nou, het is misschien wel echt van toeristen, maar hier heb je dat idee eigenlijk niet. Je hebt meer het idee dat Amsterdammers hier zelf naar toe komen, om hier lekker te relaxen”. Deze uitspraak strookt dus niet helemaal met de cijfers - ongeveer de helft van de bezoekers is Amsterdammer - maar dat is blijkbaar (nog) genoeg om het Museumplein als een Amsterdams plein te beschouwen.

De waardering van toeristen voor het plein, met name die uit het buitenland, is iets hoger dan die van Amsterdammers zelf, namelijk gemiddeld een 7,7. Veel toeristen laten zich in positieve zin uit over de fysieke kenmerken van het plein: ruim, mooie gebouwen, groen, etc. Wensen van toeristen beperken zich tot mooie bloemen (waar zijn de tulpen van Amsterdam?), een mooie fontein (de nieuwe vijver heeft weinig aardigs) en (natuurlijk!) of de musea weer open kunnen.

Kortom: toeristen zijn niet ontevreden over wat ze op het Museumplein zien en tegenkomen. Ze hebben zelfs het idee dat ze op een echt Amsterdams plein zitten. Dat waarderen ze als positief.

8. Besluit

Het Museumplein kent verschillende groepen bezoekers die zich soepel naast elkaar bewegen. Al bezoeken bewoners het Museumplein iets vaker en langer vergeleken met toeristen, beide groepen zijn bijna gelijkkelijk, en gelijktijdig, vertegenwoordigd op het plein. Bovendien hebben noch de bewoners noch de toeristen veel neiging om tot kolonisatie van de openbare ruimte over te gaan. Te samen maken ze van het Museumplein een middenklasse plein voor de hoogopgeleide (al dan niet tijdelijke) kinderloze bezoeker. Overeenkomstig de literatuur (Hajer en Reijndorp, 2001; Maitland en Newman, 2008) zien we dat toeristen en bewoners van stedelijke gebieden steeds meer op elkaar gaan lijken. Het onderscheid tussen beide groepen is slechts marginaal en voor beiden geldt dat het Museumplein onderdeel uitmaakt van de individuele stedelijke consumptie. De meeste bewoners ervaren het plein als een prettige grote groene ruimte waarvan je er in Amsterdam maar weinig hebt. Toeristen zien het als een plein voor hen, a *tourist place*, dat hen verwelkomt en een moment van rust biedt, maar ook als een plaats waar zij lokale Amsterdammers kunnen spotten (zie ook Judd, 1999). Dat laatste vinden ze aantrekkelijk. Deben et al. (1993) concludeerden al eerder dat de aantrekkingskracht van Amsterdam als toeristen stad primair zit in de verwevenheid van functies, wonen en toerisme. In de binnenstad van Amsterdam komen dagelijks leven en toeristisch vermaak nog samen. Daarbij geven observaties niet de indruk dat er (veel) conflicten spelen (Gerritsen, 2000). Iedereen heeft zijn plekje en door de ruime opzet zijn veel verschillende activiteiten naast elkaar mogelijk. Evenmin zijn er aanwijzingen dat veranderingen nodig zijn. Geen van de respondenten bracht nieuwe inrichtingsvoorstellen naar voren. Hooguit zou een tulpenbed de toeristen meer behagen, of zouden bewoners een betere grasmat op prijs stellen.

Dit onderzoek maakt duidelijk dat het huidige gebruik geen aanleiding geeft om tot grootse veranderingen over te gaan. De Amsterdamse plannen om de attractiewaarde van het Museumplein te vergroten passen geheel binnen de huidige stedelijke trend die samengevat kan worden met de term *upgrading* (Zukin, 1998, Schulze, 1997). Ook culturele ondernemers rond het plein willen het imago van het plein verbeteren door te mikken op de beter opgeleide (en bemiddelde) toerist. Dit onderzoek laat echter zien dat deze categorie al ruim aanwezig is. Ook om die doelstelling te halen is een verbouwing van het plein niet noodzakelijk. Belangrijk aandachtspunt is evenwel de evenwichtige representatie van bewoners en toeristen en wel in twee opzichten. Ten eerste is duidelijk dat bewoners maar een beperkte groep Amsterdammers vertegenwoordigen. Zoals in veel openbare ruimten, zijn ook op het Amsterdamse Museumplein vrouwen minder aanwezig dan mannen. Verder lijkt het Museumplein geen functie te hebben voor de jongste en de oudste bewoners van de stad. De grootstedelijke openbare ruimte is maar beperkt toegankelijk voor kinderen (Karsten et al,

2001). Kinderen vinden hun weg niet naar het Museumplein, ook niet de kinderen uit de krap bemeten Pijp. Dat is een gemiste kans. Voeg daarbij dat het huidige gebruik van het plein als schoolplein voor belendende scholen onder druk staat. Ook ouderen zijn op het Museumplein ondervertegenwoordigd en zij definiëren het plein als een plein voor jongeren waar zij weinig te zoeken hebben. De huidige moeizame toegankelijkheid van het plein voor rollators speelt hierbij een rol. Voor de Amsterdamse migranten bevolking vervult het Museumplein nu nauwelijks een functie. Uitzondering zijn de scholieren die een veelkleurige achtergrond laten zien. Specifieke aandacht voor deze tot nu toe buitengesloten groepen zou bij de plannen voor verandering van het plein veel aandacht verdienen. Niet alleen voor de betrokkenen zelf, maar juist ook voor de attractiewaarde van het plein voor toeristen. Dat brengt ons bij het tweede aandachtspunt. Amsterdammers zijn nodig om de aantrekkelijkheid van Amsterdam voor toeristen te behouden (Judd, 1999). Juist in de menging van bewoners en toeristen zit de charme van een stad als Amsterdam. Toeristen willen in Amsterdam aan locals 'ruiken'. Om die reden is het raadzaam de huidige beleidsvoorstellen waarin onder andere naar het Museumkwartier in Wenen wordt gekeken, niet op te volgen. Met het creëren van een Amsterdams Museumkwartier, waarin toeristen de eerste doelgroep zijn, verliest het Amsterdamse Museumplein zijn huidige aantrekkelijkheid en wordt inwisselbaar met een groot aantal andere Europese museumlocaties (of net niet want daar zijn de musea misschien wel open).

In overeenstemming met het huidige beleidsdoel zien wij kansen om het Museumplein beter te benutten. De observaties laten een ondergebruikt plein zien. Bij matig weer en in de avonden is er weinig te beleven. Het aantrekken van groepen bewoners die nu ondervertegenwoordigd zijn en het uitbreiden van de groep toeristen is goed mogelijk; dit alles in onderling evenwicht. Het plein kan aantrekkelijker worden voor kinderen, het horeca aanbod kan veel beter en (toegangs)paden kunnen worden verbeterd. Een groter aandeel verharde ondergrond is waarschijnlijk wenselijk. Dit onderzoek laat echter ook zien dat het groene karakter van het plein door zowel bewoners als toeristen gewaardeerd wordt. Het groen hoort bij het unieke karakter van het Museumplein.

Literatuur

- ATCB, 2008, Amsterdam bezoekersprofiel. Amsterdam,: 24.
 Bryon, J., 2006, "Toeristen als bezetters", *Agora* (4): 7-10.
 Dahles, H., 1998, "Redefining Amsterdam as a tourist attraction", *Annals of Tourism Research*, 25(1): 55-69.

- Deben, L., Heinemeijer, H. en Van der Vaart, D., 1993, *Understanding Amsterdam. Essays on economic vitality, city life and urban form*. Amsterdam, Spinhuis.
- Emmelkamp R., 2004, *Een veilig avontuur. Alledaagse plaatsen en vrijetijdsbesteding in de verhalen van jongeren en ouders*. Amsterdam, Amsterdam Study centre for the Metropolitan Environment.
- Gardner C. B., 1995, *Passing By: Gender and public harassment*. California, University of California Press.
- Gemeente Amsterdam, 2006, *Amsterdam Topstad: Metropool*, Dienst Economische Zaken, Amsterdam.
- Gemeente Amsterdam, 2008a, *Visie Museumkwartier. Vormgeven aan het culturele hart van Amsterdam*, Amsterdam.
- Gemeente Amsterdam, 2008b, *Ontdek Amsterdam! Spreiding van het toerisme over de stad*, Dienst Economische Zaken, Amsterdam.
- Gerritsma R., 2000, Aantrekkelijk Amsterdam: Binnenstadbewoners en hun attitudes tegenover (dag)toeristen, *Vrijetijdstudies*, 18(1): 25-41.
- Hajer, M. en Reijndorp, A., 2001, *Op zoek naar een nieuw publiek domein. Analyse en Strategie*. Rotterdam, NAI Uitgevers.
- Hoffman, L. M. en Fainstein, S.S. (Eds.), 2003, *Cities and visitors. Regulating people, markets, and city space*. Malden, MA, Blackwell.
- Judd D. R., 1999, Constructing the tourist bubble, in: Judd, D. R. en Fainstein S. S. (Eds.) *The Tourist City*. New Haven / London, Yale University Press: 35-53.
- Karsten, L., Kuiper, E. en Reubsaet, H., 2001, *Van de straat? De relatie jeugd en openbare ruimte verkend*. Assen, Van Gorcum.
- Karsten, L., 2005, Children's use of public space. The gendered world of the playground. *Childhood* 10 (4): 457-473.
- Lawton, P., 2007, Commodity of community? The role of urban public space in the early 21st century, *Building Material*, 16: 36-41.
- Lofland L.H., 1973, *A world of strangers: Order and action in public urban space*. New York, Basic Books: 223.
- Madden, K., 2000, *How to turn a place around. A handbook for creating successful public spaces*. New York, Project for Public Spaces Inc.
- Maitland, R. en Newman, P., 2008, Visitor-Host relationships: Conviviality between visitors and host communities, in: Hayllar, B., Griffin, T. en Edwards, D. (Eds.) *City spaces, tourist places: Urban tourism precincts*. London, Elsevier: 223-241.
- Schulze G., 1997, *Die Erlebnis-Gesellschaft: Kultursoziologie der Gegenwart*. New York, Campus Verl..
- Schutte, X., 1997, Plein der plannen, *De Groene Amsterdammer*. nr. 13.
- Skelton, T. en Valentine, G., 1998, *Cool places: geographies of youth culture*. London, Routledge.
- Terhorst, P., Van der Ven, J. en Deben, L., 2003, Amsterdam: it's all in the mix, in: Hoffman, L. M. en Fainstain, S.S. (Eds.) *Cities and Visitors. Regulating people, markets, and the city space*. Oxford, Blackwell Publishing Ltd: 75-90.

Urry, J., 2002, *The tourist gaze*. London, Sage.

Van der Meer, M.J., 2006, *Older adults and their sociospatial integration in the Netherlands*. Amsterdam.

Zukin, S., 1998, Urban Lifestyles: Diversity and Standardisation in Spaces of Consumption, *Urban Studies* 35(5-6): 825-839.

www.topstad.amsterdam.nl

www.oudzuid.amsterdam.nl

Stadsvisies ontwikkelen tussen utopie en project in Vlaanderen

Eric Corijn & Sofie Vermeulen*

Deze bijdrage richt zich op de relatie tussen stadsvisies en stedelijke projecten, zoals deze ontwikkeld in het Witboek. 'De eeuw van de stad. Over stadsrepublieken en rastersteden.' Binnen de pragmatiek van het stedenbeleid, valt de onderontwikkeling van de visievorming sterk op. De auteurs stellen een discussie voor gebaseerd op de dialectiek tussen 'stadsdebat' en 'stadsproject'. Het potentieel van de concepten utopie, heterotopie, visie en stadsproject wordt besproken en daarna geïllustreerd aan de hand van een aantal cases uit Brussel en Vlaanderen.

Het Witboek Stedenbeleid is een in 2001-2003 door academici in opdracht van de Vlaamse regering uitgewerkte integrale visie op het stedenbeleid in Vlaanderen. Het heeft sindsdien een centrale plaats gekregen in de debatten. We nemen ons voor in deze bijdrage het aspect van de visievorming wat verder van de pragmatiek van het stadsproject aan te pakken. We willen aldus aparte aandacht vragen voor de kwaliteit van de visievorming op zich en niet enkel voldoening scheppen uit de aanzet tot een goed realistisch ontwerp. Stedenbeleid gaat niet alleen over de gebouwde stad maar ook over kwaliteitsvolle samenlevingsopbouw. Noties zoals "city imaging" verwijzen niet alleen naar de verbeelding van de stad zelf maar ook naar het verbeelden van de stedelijke samenleving. In feite blijft dat een onderontwikkeld domein in de praktijk zoals die de laatste jaren onder impuls van het witboek is ontwikkeld. En de discipline van de stedenbouw levert zelf onvoldoende expliciete referentie om dit gemis aan te vullen.

* Eric Corijn is hoogleraar Sociale en Culturele Geografie aan de Vrije Universiteit Brussel en directeur van COSMOPOLIS, City, Culture & Society (eacorijn@vub.ac.be), Sofie Vermeulen is doctoranda bij COSMOPOLIS, City, Culture & Society. Zij is ook verbonden aan de Erasmus Hogeschool Brussel, afd. Stedenbouw (sovermeu@vub.ac.be)

1. Het witboek en de noties stadsdebat, stadsvisie en stadsproject

De twee laatste hoofdstukken van het Witboek stedenbeleid gaan over de methodes van werken, de manieren van aanpakken. Daarbij richt het vierde zich meer op de stedenbouw en het laatste meer op de vraagstukken van beleid. Het gehele witboek is een poging de bijzondere complexiteit van de stedelijkheid weer te geven en ingrepen en sturing daarop af te stemmen. Het planologische hoofdstuk zoomt in op de ruimtelijke complexiteit waarvoor het concept van de rasterstad werd ontwikkeld. Dat begrip moet ons aanzetten op een flexibele wijze de ruimtelijkheid van de Vlaamse diffuse stedelijkheid te vatten door te denken op verschillende schalen, door te zoeken naar verbanden, wisselwerkingen en netwerken en door ten slotte een permanent verspringen tussen verschillende registers in de praktijken in te bouwen.

Om die aanpak te concretiseren stelt het witboek een driesporenmodel voor, uitgewerkt in het vierde hoofdstuk. Stadsvisie en stadsprojecten vormen daarin twee sporen. Daarnaast worden beide registers voortdurend met elkaar verbonden via een co-productie en participatie, kortom een “communicatiebeleid”. Volgens dit model materialiseren stadsprojecten idealiter een open stadsvisie. (Boudry, et al. 2003). In het witboek wordt dit model vertaald in twee versies. De eerste versie is algemeen van aard en beschrijft de samenhang tussen visie-vorming (op het niveau van de stad) en acties/interventies (onder de vorm van stadsprojecten) als essentiële elementen van het stadsdebat. Het Witboek (2003:154) bouwt verder op een lezing van hoofdzakelijk Franse en Canadese literatuur omtrent stadsontwikkeling (zie o.a. Rey, 1998). De differentiatie tussen een algemeen stadsproject, oftewel een visie op de stad als geheel (cf. *projet de ville*) en de concretisering ervan in specifieke, lokale stadsprojecten (cf. *projet urbain*), staat er centraal.

Een tweede versie van het driesporenmodel, is specifiek en vervolledigd het algemene model met twee planningsinstrumenten: de ruimtelijke structuurplanning en het stadsontwerp (zie o.a. De Meulder, et al. 2004 & Van den Broeck, 2004). Hier bouwt men verder op enerzijds principes, resultaten en ervaringen van 30 jaar structuurplanning, aangevuld met recentere ervaringen uit 15 jaar stedenbouwkundig ontwerpen zoals Masbouni (2002) het beschrijft (De Meulder et al., 2004: 187). Het eerste spoor behelst het proces van visievorming: het ontwikkelen van een lange termijn-visie op een wenselijke toekomst voor de stad. Het tweede spoor omvat de acties, de interventies, de (stads)projecten. De wisselwerking tussen beide sporen, gebeurt via co-productie en participatie tijdens het ontwerp- en planningsproces, samengevat in een derde spoor. Concreet wil dit dus zeggen dat er een algemene en een meer specifieke versie van het driesporenmodel worden voorgesteld. In het algemene model spreekt men over het ontwikkelen van een visie op de gehele stad, vertaald in stadsprojecten.

In het meer specifieke model, staat visieontwikkeling binnen het project centraal, maar die dient wel samen te hangen met de algemene stadsvisie.

In het witboek zelf en in de verdere ontwikkeling van de stedelijke politiek in Vlaanderen - jury stadsvernieuwingsprojecten, visitaties stedenfonds, masterclasses, enz. - wordt vooral de wisselwerking tussen het stadsdebat en de stadsprojecten besproken. Het stadsdebat wordt voorgesteld als een locus van bespreking van de conditie van de stad (diagnose), visievorming en evaluatie van de stadsprojecten. Het is een soort kenniscentrum, van waaruit de animatie van de stad in planningsaangelegenheden kan gebeuren. *“Het stadsbestuur is de spelverdeler en de organisator van het stadsdebat. Maar het moet daar een ruim veld van actoren bij betrekken”* (Boudry et al, 2003: 160). Het stadsdebat wordt enigszins decentraal opgesteld in een soort “Stichting Stadsdebat” maar in nauwe relatie met de agendering van een gemeenteraad. In die zin wordt het stadsdebat zeer breed opgevat, als complementair aan het reguliere beleid, vooral gericht op inhoudelijke verduidelijking en inbedding, als een vorm van communicatie over het verband tussen visie en actie. *“Het wil zich geleidelijk waarmaken als de kern van de stedelijke participatieve democratie (...) en als een nieuwe wijze van stadsplanning”* (Boudry et al, 2003: 155).

Het veld van de actie, van de concrete ingrepen in het stedelijke weefsel (zowel fysisch als socio-economisch, cultureel ...), valt onder het begrip “stadsprojecten”. Het is een begrip dat in de loop der jaren zeer sterk is geoperationaliseerd via de praktijk van de geïntegreerde projectmatige ingrepen, mede gestuurd door o.a. het kader van de stadsvernieuwingsprojecten en geconceptualiseerd o.a. via de criteria van de jury stadsvernieuwing en de Masterclass Stadsprojecten. Die kennis is uiteindelijk ook gebundeld in de publicatie *“Inzet/Opzet/Voorzet. Stadsprojecten in Vlaanderen.”* Hierin wordt de notie ‘stadsproject’ in het verlengde van het witboek en van de jurering, gepreciseerd in zeven operationele “eindtermen”: vernieuwing; strategisch, structurerend en duurzaam; hoogwaardige planning en ontwerp; verbindende en verknopende werking; participatie en coproductie; publiek-private samenwerking; realiseerbaarheid. Het is opvallend dat ook in deze publicatie vooral de dialectiek stadsdebat-stadsproject in de verf wordt gezet.

In het geheel van de ontwikkeling van het kennisveld in het vernieuwde stedenbeleid is het begrip “stadsvisie” nauwelijks afzonderlijk onder de aandacht gebracht.² Het is een onderdeel van het stadsdebat: *“Binnen het stadsdebat schept de open visievorming een kader en een draagvlak voor de concrete projecten en stadsprojecten.”*

2. Na een scan van het witboek merken we dat het woord “visie” 155 keer voorkomt, waarvan 8 keer in bibliografieën, titels, inhoudstafels of index. Nergens wordt echter expliciet uiteengezet wat precies wordt bedoeld met een “open stadsvisie” (Vermeulen, 2007: 31-36).

(Boudry et al, 2003: 152). Het is een sturend kader met twee belangrijke opdrachten: de essentie bewaren en de krijtlijnen uitzetten. De vorm waarin die visie wordt gedacht komt sterk uit de planningspraktijk: diagnose, alternatieve scenario's, geargumenteerde beleidskeuzes. Deze opvatting zet zich in het witboek expliciet af tegen de gesloten masterplanning, de blauwdruk en verdedigt een open planvisie. Deze is nooit af, voortdurend in ontwikkeling. Verschillende visies worden in een stadsdebat met elkaar geconfronteerd en waar mogelijk gesynthetiseerd. In verscheidene toetsen wordt een indruk gegeven van wat een stadsvisie zou kunnen zijn. Nergens echter wordt in dezelfde mate als voor het stadsproject het begrip echt geoperationaliseerd, uitgewerkt in beoordelingscriteria of geïllustreerd met voorbeelden. In tegenstelling tot andere aspecten komt het witboek inzake visieontwikkeling niet echt tot een confrontatie tussen verschillende disciplines. De concretisering verwijst expliciet naar de geschiedenis van de stedenbouwkunde en de plaats die de noties stadsontwerp en structuurplanning daarin innemen. 'Visie' lijkt er meestal naar visies binnen een project dan naar een algehele visie op de stad te verwijzen. De notie "stadsontwerp" is een containerbegrip waaronder verschillende (postmoderne) planning- en ontwerp-praktijken schuil gaan. En opnieuw wordt de uiteindelijke toetssteen van het ontwerp de relatie met het stadsdebat en komt het zeer dicht bij het stadsproject zelf te staan. Het is als het ware het project voor het door de molen van het stadsdebat is gedraaid. Het staat in een "constructieve complementariteit" (Boudry et al, 2003:172) met de structuurplanning die het ontwerp in de ruimtelijke context van de rasterstad inpast.

In deze bijdrage onderzoeken we hoe de noties *utopie*, *heterotopie* en *visievorming* zich (kunnen) verhouden en in hoeverre ze in te passen zijn in het vertoog van het Witboek stedenbeleid. Kunnen deze noties omwille van hun specifieke karakteristieken een meerwaarde bieden voor legitieme en kwaliteitsvolle stadsprojecten? Een korte toelichting van deze concepten, laat ons toe een verband te leggen tussen het haalbaarheidsgehalte en de realiseerbaarheid van stadsprojecten enerzijds en het daarmee samenhangende visievormingsproces, waarin kwaliteit begrepen volgens het Witboek Stedenbeleid³ centraal staat.

2. Onmogelijke utopie?

Het woord utopie wekt niet meteen de meest positieve associaties op. Deze op vaak pejoratieve wijze gebruikte term duikt voor het eerst op in het werk *Utopia* (1514) van

3. Diversiteit, duurzaamheid, densiteit en democratie.

de Engelse humanist Thomas More. Opzettelijk geformuleerd als woordspeling, vormt deze fictie een scherpe kritiek op de toen heersende maatschappelijke omstandigheden. Etymologisch gezien bestaat het woord uit twee delen: het Griekse topos, verwijzend naar plaats, en u als samentrekking naar zowel *eu* (goed) en *ou* (niet). Bijgevolg verwijst de term utopie naar een goede plaats maar ook – letterlijk – naar een niet-plaats, of zoals de meest gebruikelijke interpretatie, naar een niet-bestaande of een onmogelijke plaats.

Ondanks het eerder negatieve gebruik zowel in de omgangstaal als in de planningswereld, lijkt het positieve gebruik van de term utopie terug van weg geweest sinds het millenniumjaar 2000. Heel wat tentoonstellingen in zowel binnen- als buitenland gebruiken het woord utopie, en ook in de commerciële wereld worden heel wat producten en diensten zo op de markt gebracht: een Utopia banklening (Ierland), een Utopia juwelen-collectie (Italië), een Utopia kledingswinkel (Australië en Nieuw Zeeland), een Utopia veiligheidsbedrijf tot zelfs een Utopia nachtclub (V.K.) (Moylan & Baccolini, 2007:13). Nemen we het meer abstracte karakter van de utopie onder de loep, dan toont primaire en secundaire literatuur aan dat een aantal functies van de categorie ‘utopie’ steeds weer terug te komen (Levitas, 1990). Als categorie verwijst de utopie naar een ideaal, steunt op de verbeelding, verlangen en hoop, kan fungeren als een kritiek op de heersende omstandigheden in een bepaalde samenleving of situatie, en kan via die kritiek een kiem voor verandering in zich dragen en dus een katalysator zijn voor die verandering (o.a. Levitas, 1990; Kumar, 1991; Moylan, 2007; Davis, 1984). De utopie is echter ook inherent verbonden aan het onmogelijke (Schaer et al., 2000; Moylan, 1986). Net zoals zij wordt geformuleerd in de toekomst, bevindt zij zich meestal ook elders in de ruimte-tijd, ze maakt geen deel uit van ‘het nu’ (Polak, 1973). Is zij dan enkel bestemd voor de dromers en ideologen onder ons? Gaat het over de kloof tussen idealisten en planners?

We suggereren dat het ideaaltypische karakter van dit concept een belangrijke beeldvormer of drager kan zijn van bepaalde principes en waarden die voor een individu of groep belangrijk zijn, en bijgevolg een alternatief bieden voor het hegemonische overwicht van een bepaalde normaliteit. Bij visieontwikkeling hoeft het denken niet te worden beperkt door het haalbare. En vooral wanneer het stadsdebat een plaats moet krijgen in de polis, in de stadsrepubliek, is een register nodig dat niet onmiddellijk hoeft verbonden te worden aan projecten. Het verbeelden van een alternatief kan een transportmiddel worden om het verlangen naar iets beters naderhand om te zetten naar realiteit; om het met Blochs woorden te zeggen: het ‘not yet’ tastbaar te maken (Bloch, 1986).

Om sociale veranderingen te duiden, is het nodig de betekenis van deze idealen te kennen (Van der Burg, 1998) en het mobiliserende karakter van de categorie utopie bloot te leggen. Wanneer we de werkdefinitie van Levitas in acht nemen – ‘*the desire for a better way of being*’ (Levitas, 1990: 181) – merken we dat er een breed draagvlak

bestaat onder planners, politici voor het utopische, ook al wordt dit niet steeds aangeduid met deze term. Het verlangen een plaats geven in visievorming, is een voorwaarde wanneer men naast stedenbouw, ook samenlevingsopbouw een plaats wil geven in de stadsplanning. De 'utopian studies' kunnen op die manier een interessante voedingsbodem vormen om het utopische te operationaliseren als een vehikel voor visievorming, verbeelding en stedelijke kwaliteit.

3. Heterotopische ruimten: op zoek naar een real-utopie?

Het door de Franse filosoof Foucault gevormde concept heterotopie, biedt ons een uitweg om een eerste stap van het onmogelijke naar het mogelijke te zetten. In "*Des espaces autres*" (1967) omschrijft hijzelf een heterotopie als een verzetplegend knooppunt (1), als een contraplaats (2), en als een gerealiseerde utopie (3). Het theater, de sauna en sacrale plaatsen, zijn maar enkele van de vele voorbeelden die hij gaf⁴. Deze plaatsen geven allen letterlijk tijd en ruimte aan het 'andere'. Het concept inspireerde een breed onderzoeksveld rond heterotopie, waarin voornamelijk twee stromingen zijn te onderscheiden (Urbach, 1998). Cultureel onderzoek interpreteert de heterotopie als een verzet tegen dominante cultuur (Johnson, 2007) en bouwt daarop verder. Volgens hen zijn heterotopieën plaatsen van het Andere, van het leren omgaan met diversiteit en conflict, een plaats van subversie en contestatie van normaliteit (Johnson, 2006; De Cauter en Dehaene, 2008; De Cauter en Van Steelant, 2001). De heterotopie begrepen als een plaats voor het Andere, voor diversiteit, is een vierde eigenschap. In architectuurtheorie en planning ligt de focus voornamelijk op topologische aspecten en het gebruik van de heterotopie als een architectuur-analytisch instrument (Urbach, 1994). In dit onderzoek trachten we een aantal culturele en topologische invullingen van het begrip heterotopie met elkaar te combineren, om ze later te koppelen aan utopische kenmerken.

Rekening houdend met de complexe vervlechting van verschillende sferen in hedendaagse maatschappij, argumenteert De Cauter (2007) dat de heterotopie zich bevindt tussen de politieke sfeer (*de polis* en *de agora*) en de economische sfeer (*de oikos*); tussen het publiek waarin we handelen en het private waarin we werken. Deze derde ruimte duidt hij aan als de culturele en esthetische sfeer, de ruimte waarin plaats is voor experiment en spel in de meest ruime zin van het woord. De heterotopie, begrepen als de culturele sfeer, is een vijfde kenmerkend aspect. De

4. Foucaults voorbeelden van heterotopieën (sauna, kerkhof, boot, circus, ...), laten we hier terzijde aangezien reeds uitvoerig het arbitraire karakter ervan werd aangetoond (o.a. Hetherington, 1997).

notie van spel als essentieel element voor cultuur en samenleving, vinden we ook terug in Huizinga's (1995) werk rond de *homo ludens*. In een stedelijke context, worden deze interpretaties verbonden met o.a. ludieke stedelijke interventies – door organisaties als Citymine(d) - die misstanden succesvol aan de kaak stellen (Vloeberghs, 2006). Hier ligt een verband met onderzoek rond theorievorming over vrije tijd als tegentijd, als tijd voor alternatief, als autonome sfeer (Corijn, 1998; 2004). Vanuit dat onderzoek is trouwens ook ruimtelijke analyse geïnspireerd (Lengkeek, 2003). Het leidt tot een zeer concrete in tijd en ruimte afgebakende vorm van sociale praktijk.

Een laatste aspect benadrukt de heterotopie als netwerkruimte en haar plaatsloze karakter (6). O.a Tschumi, Teyssot en Tafuri introduceren de heterotopie in architectuurtheoretisch en het urbanistisch discours rond de hedendaagse stad (Urbach, 1996; De Cauter, 2005; Heynen, 2001). Hoewel Foucault zelf nooit letterlijk heterotopie en netwerkruimte met elkaar verbindt, argumenteren latere auteurs dit verband op solide wijze via Castells' notie van de netwerkruimte (Vermeulen, 2007). Daarnaast vindt men in de literatuur ook een verwijzing naar het plaatsloze van de heterotopie, omwille van het tijdelijke karakter, en de breuk met de dominante tijd en ruimte die plaatsvindt (Soja, 2000; Johnson, 2006; De Cauter en Van Steelant, 2001).

Aangezien heterotopieën ruimte scheppen om verschillende alternatieven en scenario's naast elkaar te plaatsen en te exploreren, biedt zij een plek en tijd, waarin nog geen definitieve beslissingen gemaakt hoeven worden, maar op een zo open mogelijke wijze verschillende opties afgetast kunnen worden (Vermeulen, 2007:26-29). Het is hier dat een streven naar *kwaliteit* in stadsprojecten plaats kan grijpen.

Kort samengevat: de heterotopische ruimte schept de mogelijkheid om te experimenteren met subversie, met alternatieven in bepaalde ruimtes in de maatschappij, met het contesteren van 'normaliteit', van het dagdagelijkse, van bestaande praktijken en denkwijzen. Het is hier waar verlangens en dromen, maar ook visies over toekomstige projecten werkelijkheid kunnen worden, zij het in een nog beperkte tijdruimte en nog niet beperkt worden door gegeven middelen en haalbaarheidscriteria.

4. Een eerste kantelmoment naar het mogelijke

Wanneer we de kernaspecten vergelijken van de categorie utopie met de hierboven beschreven heterotopische elementen, treffen we een aantal interessante verbanden aan (tabel 1).

TABEL 1: Overzicht kenmerken van gebruikte concepten op basis van literatuurstudie: utopie, heterotopie, visie, (stads)project. Gebaseerd op Vermeulen, 2007.

	Utopie	Heterotopie	Visie	Stadsproject
Concepten	More (1516) Levitas (2001)	Foucault (1967) De Cauter & Dehaene (2008)	Boudry et al. (2003)	Boudry et al. (2003; 2006)
Kenmerken & functies	<ul style="list-style-type: none"> – verbeelding – verlangen & hoop – compensatie & escapisme – kritiek & alternatief – katalysator voor verandering – onmogelijkheid 	<ul style="list-style-type: none"> – verzetplegend knooppunt – contraplaats – gerealiseerde utopie – het Andere & diversiteit – culturele sfeer – 'Thirdspace' – netwerkmaatschappij & plaatsloosheid 	<ul style="list-style-type: none"> – model stads-debat – model 3-sporen-planning 	<ul style="list-style-type: none"> – vernieuwend hefboomfunctie – ruimtelijke planning + ontwerp – kwaliteit + structuur – participatie + coproductie – publiek-private samenwerking – realisatie

Een eerste samenhang vinden we op het niveau van de spanning tussen onmogelijkheid en mogelijkheid: het onmogelijke waardoor de utopie wordt gekenmerkt, wordt mogelijk in de heterotopie; deze laatste is immers een gerealiseerde utopie volgens Foucault. Een tweede relatie vinden we in de vertaling van de kritische functie van de utopie die vertaald wordt naar het verzetplegende aspect in de heterotopische tijdruimte. Een volgende aspect ligt verscholen in het verband tussen verbeelding, droom, verlangen en hoop die in de heterotopische ruimte sterk overeenkomt blijft doordat zij verbonden wordt met de culturele sfeer. In deze sfeer nemen compensatie, escapisme, maar ook de verbeelding een belangrijke plaats in. Ten slotte worden zowel utopie als heterotopie recent verbonden met *interstitial spaces* in de stad. Het zijn ongedefinieerde plaatsen in de stad, restruimtes, die vaak geen bestemming hebben en ongepland zijn en vaak voor lange tijd blijven. Het gaat om bv. verlaten gebouwen, resterende percelen na grote verkavelingen, braakliggende terreinen, oude leegstaande industriële sites, ... Binnen de *urban studies* situeert men ze in de breuklijnen, de holtes en fragmentaties in de stad (o.a. Groth & Corijn, 2005; Overmeyer, 2007; Bey, 2002). Het zijn deze plekken die planingspraktijken in vraag kunnen stellen: hoe gaat men om met niet-plannen, met het plannen van tijdelijke ruimtes, met de mogelijkheden die zo'n marginale plaatsen bieden? Recente voorbeelden zijn de 'Cityscape' van Arne Quinze op de Prowinko-site in Brussel, 'PleinopenAIR'-projecten van Cinema Nova die een aantal 'vergeten' of gecontesteerde plaatsen in Brussel in de kijker zetten en daarmee politieke keuzes omtrent ruimtelijke ordening aankaarten, en het

werk van Overmeyer (2007) rond het plannen van tijdelijke ruimtes. Ook de manier waarop het Portaal-project in Brugge door Tapis Plein is uitgewerkt, draagt sterke kanten van heterotopie. Dergelijke creatie van een tijdelijke ruimtelijkheid speelt een grote rol in het samenstellen van een gedragen stedelijke agenda (Groth & Corijn, 2005; Bey, 1997 [2002]). Dat tijdelijke aspect waarin het 'andere' plaats krijgt, komt zelden of nooit voor in het heersende stedenbeleid, weze het marginaal via noties als 'vrijplaatsen' of 'zaaigebieden'. We hebben het in vroeger onderzoek benoemd als 'de antimaterie van de stad' (Urban Unlimited, 2004). De onmogelijkheid van de utopie - omdat ze antisystemisch is - wordt omgebogen door de tijdelijkheid en de decentrerende van de heterotopie - omdat ze gedoogd wordt.

5. Zowel droom als daad: een tweede kantelmoment rond visievorming

In het Witboek wordt het strategische en integrerende moment aangeduid met de noties stadsvisie en stadsprogramma. Ze worden als element in het stadsdebat gecontrasteerd tegenover de concrete stadsprojecten. In detail worden de kenmerken van een goede visie niet aangegeven. Het accent ligt op het principe van de dialoog aan de basis van het planningsproces in stadsprojecten. Het is een democratisch debat over de kwaliteit van de ruimte, duurzaamheid, over diversiteit, solidariteit en samenhang, over identiteit, over verschillende belangen van verschillende actoren en over hoe wordt omgesprongen met beschikbare middelen, tijd en ruimte (Boudry et al., 2006). Het voorgestelde debat gaat dus in de eerste plaats over de diagnose, over de samenhang en de prioriteiten. Het is duidelijk dat het perspectief in het witboek sterk is bepaald door enerzijds het kader van de stedenbouw en anderzijds het register van goed bestuur. Visie en programma dienen dan als een sturend kader voor de praktijk. Ze leveren als het ware het lastenboek voor de projecten. Visie is nodig voor de praktijk. De idee van de stadsrepubliek als polis en dus als samenlevingsmodel en als nieuwe politieke ruimte is nauwelijks ontwikkeld. Hier merkt men waarschijnlijk het effect van een analyse in functie van een algemeen stedenbeleid, gestuurd vanuit een overheid en niet gedacht vanuit de dynamiek van een stedelijke samenleving. Er is geen kader voor specifieke visievorming, voor ontwerpend politiek debat op brede schaal, breder dan de louter institutionele instellingen en voor de omgekeerde vraag: welke praktijk is nodig voor de visie? Dat is een zwakte die voelbaar wordt in de problematische positie van participatie bij de realisatie van stadsprojecten. Het is pas vanaf de voorstelling van een afgewerkt ontwerp dat bevolking geïnformeerd wordt, en in het beste geval geconsulteerd wordt via het systeem van de openbare onderzoeken. De Richtschema's in Brussel hebben hieraan willen verhelpen, maar het gebrek aan contractueel vastgelegd engagement, maken participatie van bij het ultieme begin van

het planningsproces vaak nog onmogelijk (o.a. Berger, 2008; Delmotte, 2007; Amos & Warburton, 2007). Dat bv. stedenbouwkundige lastenboeken bepalend zijn voor gebiedsafbakening, schaal en limieten, en slechts in beperkte kring worden vastgelegd, bevestigt deze problematische positie van participatie.

Deze vormen van participatie zijn veelal beperkt tot informatie en inspraak en leiden zelden tot het “georganiseerde meningsverschil” van de democratische besluitvorming. De projecten worden weliswaar getoetst op interne samenhang (zie verder) maar worden zelden afgewogen tegenover externe breed maatschappelijke criteria zoals bv. deze gehanteerd door de jury stadsvernieuwingsprojecten Vlaanderen (zie verder), die het politieke in het samenleven vorm geven. En die zouden juist de ruggengraat moeten vormen van een gedegen visie. De literatuur verwijst naar dit spanningsveld, zoals bv. de introductie van diversiteit en participatie in een stedelijke planningscontext zoals Healey's *Collaborative Planning* (1997) en *Towards cosmopolis* van Sandercock (1998).

In vele opzichten delen de concepten *utopie* en *visie* gemeenschappelijke aspecten (o.a. Pinder, 2002). Het imaginaire en het reële raken elkaar op dit punt via beeldvorming en visievorming. Doordachte visievormingsprocessen tasten mogelijkheden af binnen een bepaalde context met betrokken actoren, screenen de haalbaarheid van een project, rekening houdend met beperkingen van tijd, ruimte en middelen. Enige voorwaarde is:

“The dream becomes vision only when hope is invested in an agency capable of transformation. The political problem remains the search for that agency and the possibility of hope.” (Levitas, 1990: 200).

De nood aan een hefboom om verandering in stedelijke planning te bewerkstelligen is overduidelijk. Kunnen (stedelijke) interventies deze transformerende capaciteit in de heterotopische tijdsruimte bieden? (Anderson, 2006). Wij stellen voor de stedelijke visievorming in het stadsdebat niet enkel te positioneren tegenover de stadsplanning en de projecten zoals in het Witboek, maar die stadsvisie eveneens in een driehoek met utopie en heterotopie te plaatsen. Op die manier wordt de ‘city-imaging’ ook gevoed door de absolute wenselijkheid (utopie) en door het aftasten van realistische randvoorwaarden in experimentele contexten (heterotopie), en niet slechts beperkt door heersende verhoudingen en a priori gedetermineerde randvoorwaarden. Het is pas dan dat alternatieve visies bestaande praktijken verfrissend kunnen voeden en waar nodig, de verhoudingen (tussen bv. stedelijke competitie en economische actoren) kunnen wijzigen..

6. Een volgende kantelmoment: visionaire stadsprojecten?

Binnen het kader van het Witboek Stedenbeleid is een stadsproject de concrete materialisering van een visie binnen een gegeven maatschappelijke en stedelijke context. Visie daarentegen gaat over een perspectief op lange termijn, waarbij de haalbaarheid en realisatie van een stadsproject centraal staan. Via het inzetten van de witboek-inspiratie in het uitwerken en beoordelen van stadsvernieuwing en het creëren van een gedeelde praktijk werd een grote vooruitgang gemaakt in de kwaliteitsbepaling van een goed stadsproject wat aangetoond werd in het synthesesewerk *Inzet, opzet voorzet. Stadsprojecten in Vlaanderen* (Boudry et al., 2006). Hierin synthetiseert voorzitter André Loeckx de ontwikkelde criteria, later gebruikt door de jury stadsvernieuwingen-projecten. Deze criteria gaan verder dan criteria gehanteerd door ontwerpers en planners die zich in eerste plaats focussen op het materiële ontwerp van de ruimte. Een (zeer) goed stadsproject moet beantwoorden aan 7 criteria of 'eindtermen' (Boudry et al., 2006:32-36. Het is:

- vernieuwend
- fungeert als hefboom voor duurzame ontwikkeling
- voldoet aan een hoogwaardige ruimtelijke planning en ontwerp
- heeft een verbindend, verknopend, verknopend en aanvullend ontwerp
- is participatief en coproductief (1 van de 3 sporen in het model)
- steunt op een privaat-publieke samenwerking (PPS), waarbij een effectieve meerwaarde gerealiseerd wordt
- wordt effectief gerealiseerd

Een subjectief appreciatieaspect is niet weg te denken in deze aanpak. Wanneer echter een stadsproject en een visie integraal verweven zijn, zoals het 3-sporenmodel voorstelt, stijgt de garantie op een kwalitatief en legitiem stadsproject. Op die manier worden zowel visie als project onderdeel van de rasterstad. Een goed project moet vertrekken van een uitgewerkte visie, die als toetssteen kan worden gebruikt. Bovendien springt het utopische karakter sterk in het oog. Hoe meer gestreefd wordt naar het maximale binnen elke eindterm, hoe sterker het stadsproject als kritisch alternatief voor de minder doordachte voorbeelden kan dienen, hoe hoger het transformerende karakter (en dus de hefboomfunctie) van het stadsproject. Refererend naar Levitas' (1990) definitie, staat dit rechtstreeks in verband met de concretisering van een hoop en verlangen op een betere toekomst voor (een deel van) de stad.

Kijken we naar de drie aangehaalde kantelmomenten, dan merken we op dat het verband tussen het onmogelijke van de utopie en de realisatie van een stadsproject geen lineair proces is. In de stadsontwikkeling en het stadsdebat zijn niet alleen een visie

en een project aan het werk. Verschillende registers moeten zichtbaar blijven: de geformuleerde utopieën, de heterotopische praktijken, de gedragen visie die steunt op democratische politiek (stadsdebat) en de stadsprojecten die elk op een eigen wijze min of meer goed de eindtermen vertegenwoordigen. Elk stadsproject interageert met een visie en omgekeerd, het heterotopische aspect is zowel verbonden met het imaginaire (bv. verbeelding van alternatieven) als met het reële (bv. interventies). Bovendien bestaat er niet één utopie. De multipliciteit van idealen –utopieën– vormt net de kiem van verzet tegen dominante cultuur en eventueel de transformatie ervan. Het stadsdebat krijgt aldus een iets complexere agenda en gaat verder dan het derde spoor tussen visie en project. De spanningsboog tussen het onmogelijke en het mogelijke kent verschillende kantelmomenten. In de vraag naar haalbaarheid en materiële realisatie, moeten precies zij deel uitmaken van het ontwerpend onderzoek⁵ en deel uitmaken van de in het witboek voorgestelde driesporenplanning.

In het volgende willen we de problematiek van deze bijdrage illustreren en dit via het ‘goede stadsproject’ van het Witboek –het Buda-eiland– en twee Brusselse stadsprojecten –de heraanleg van het Flagey-plein en de herontwikkeling van de site rond het Rijksadministratief Centrum. We beschrijven hoe visie, debat en project samenhangen en confronteren elk project met het 3-sporenmodel.

7. Buda-eiland – kunsteneiland?

We hernemen eerst de gevalsstudie uit het Witboek, die volgens de jury stadsvernieuwing een belangrijke voorbeeldfunctie vervult (Boudry et al., 2003:173-188). Het 2,5 ha grote Buda-eiland werd gevormd door de demping van een oude Leiebocht in de 20ste eeuw, en ligt midden in de stad Kortrijk, op de noord-zuid as doorheen het centrum. Vooral het stadsdeel ten zuiden van het eiland ontwikkelde zich als voornaamste centrum, met een regionale uitstraling. Nochtans is de stad Kortrijk slechts een van de vele stedelijke kernen in West-Vlaanderen, en vormt zij niet meer het stedelijk centrum van de streek. Bovendien kampt de stad zelf met een dubbele ontwikkelingsparadox: enerzijds zet ze in op het dynamisch ondernemerschap, dat zo kenmerkend is voor de streek. Anderzijds wil de stad zich profileren als historische stad. Het dalende aantal inwoners en de vele leegstaande industriële sites, vragen om een hoogwaardige herinvulling – ook tijdelijke en een doordreven benutting van het potentieel op vlak van dichtheid en duurzaamheid.

5. Voor meer toelichting verwijs ik naar Schreurs, in Boudry et al., 2006. pp. 118-131.

De stedelijke ontwikkeling van het Buda-eiland zelf verliep relatief wanordelijk. Bovendien was de functievermenging er eerder beperkt: residentiële zones en verzorgingsfuncties domineerden. In de laatste decennia verminderde het aantal handelszaken op het eiland. Daarnaast veranderden enkele verlaten industriële sites en de sluiting van het modernistische bioscoopcomplex Pentascoop en aanpalende horecazaken, dit stadsdeel in een troosteloze en verlaten plek. Verkrotting en leegstand gingen er gepaard met een wildgroei aan serviceflats. De sociale mix ging er niet op vooruit (Boudry et al., 2003). Nochtans vonden enkele culturele organisaties hun stek op het eiland, die later ook belangrijke actoren in het uittekenen van het stadsproject zouden worden. Daarnaast startte in 2000 een aantal zware infrastructuurwerken aan de Leie in het kader van het Europese waterbeleid.

In diezelfde periode groeide de idee om de reeds aanwezige functies en de cultuuractiviteit op het Buda-eiland verder uit te bouwen. Onder impuls van een beperkte groep (burgemeester en een 6-tal stakeholders uit de socio-culturele sector), werd verder nagedacht om van het Buda-eiland een 'kunstenarsnest' te maken. De stad bestelde in de loop van 2002-2003 drie studies om het stadsvernieuwingsproject verder uit te werken: een cultuursociologische, een ruimtelijke en een juridisch-financiële.

De stedenbouwkundige en ruimtelijke analyse liep parallel met de eerder gemaakte diagnose van architect Secchi: ruimtelijk zou het Buda-eiland tegelijkertijd geprofileerd worden als eiland én ingebed worden in de stadsstructuur met een sterke nadruk op de publieke ruimte. Het eiland speelt immers een belangrijke rol in de noord-zuid verbinding tussen de meerdere kernen van Kortrijk, het centrum van de stad en het meer perifere noordelijk gelegen Overleie. Een herwaardering van de publieke ruimte zou bekomen worden door de verbinding van de vele verborgen tuinen op het eiland en de ontsluiting van de Leie-oeveren voor wandelaars en fietsers. Bovendien zou de heraanleg van de Buda-sstraat de band tussen het eiland en het centrum moeten bevorderen. Dit alles zou aangevuld worden met private initiatieven, waarbij gestreefd wordt naar een privaat-publieke samenwerking (De Meulder & Vandenbroecke, 2005; www.kortrijk.be, 2008; Stouthuysen, 2007).

De cultuursociologische studie verfijnde het concept 'kunstenarsnest' voor het Buda-eiland en onderzocht de haalbaarheid en inhoud van het culturele luik. De nadruk in het voorstel ligt op cultuur en creatie, waarbij jonge, pas afgestudeerde kunstenaars ruimte krijgen. Het project wil immers verder gaan de bestaande en eerder vrijblijvende cultuurspreiding. Er wordt letterlijk gesproken over een 'nieuwe identiteit' en 'een totale face lift' (De Meulder & Vandenbroecke, 2005; Stouthuysen, 2007; SOK, 2008). Daarnaast zou de verzorgingsfunctie meer uitgebreid worden naar 'alle leeftijden' (Boudry et. al, 2003 & Stouthuysen, 2007). Verder zou er meer aandacht voor

jongeren komen, maar het rapport stelt dat dit niet verzoenbaar is met de reeds aanwezige functies (Laermans, 2003). Dit rapport, als eerste in de rij van drie, wordt wel als kantelmoment bestempeld in de verdere ontwikkeling van het project (Stouthuyzen, 2007: 120).

Ten slotte besloot de juridische studie dat het praktische beheer en de financiële kant van het project best door een autonoom gemeentebedrijf zou worden opgevolgd (De Meulder & Vandenbroecke, 2005). De vzw 'Buda Kunstencentrum' samengesteld door de belangrijkste actoren⁶ had dan ook tot doel om de artistieke leiding in goede banen te leiden.

Het stadsvernieuwingproject zoals het werd ingediend bij de jury stadsvernieuwing om mee te dingen naar subsidies van de Vlaamse overheid, was gebaseerd op de conclusies van deze 3 studies. De kosten werden toen geraamd op € 18,5 miljoen (*De Standaard*, 26/02/2003). De uiteindelijke selectie en subsidiëring van het project was dan ook een welkome beloning en erkenning voor het project waar cultuur en zowel lichte als zware infrastructuurwerken met elkaar gecombineerd worden (Stouthuyzen, 2007: 122).

Wat betreft de visievorming rond het Buda-eiland vormde het rapport-Laermans, een eerste concretisering. Dat Kortrijk zich, sinds de ervaringen met Lille, wil profileren als een 'centrum van creatie' waar onderwijs, design en cultuur centraal staan, is één van de bepalende factoren geweest. Geïnspireerd door socioloog Florida, zet Kortrijk in op het aantrekken van creatieve klassen om economische groei te genereren. Deze afgelijnde visie wordt bovendien door het stadsbestuur als één van de succesfactoren beschouwd van het project (Stouthuyzen, 2007). Maar kan visievorming gebaseerd op een onderliggende logica van city-marketing duurzame stedelijke kwaliteit genereren?

Aanvankelijk vormden de verbreding van de Leie voor een aantal lokale politici een opportuniteit om een aantal andere stedenbouwkundige projecten op te enten. Uiteindelijk werd een oude brouwerijtoren omgebouwd tot productiehuis, in de vroegere bioscoop huizen nu een kunstencentrum met film- en theaterzalen, productie- en atelierruimtes. In het Broelmuseum vonden ateliers en een tentoonstellingsruimte hun onderkomen. En het verlaten textielbedrijf werd heringericht tot kinderdagverblijf, vijf kunstenaarsateliers en twee multimedialokalen voor hogescholen.

6. Filmhuis Limelight, Beeldenstorm, Theater Antigone, Dans in Kortrijk en Happy New Ears, ...

Vergelijken we de notie stadsdebat met de 2 andere sporen van het driesporenmodel, besluit het witboek: “In Kortrijk wordt heel wat aan stadsdebat gedaan, maar het gebeurt in aparte debatkamers die zich elk bezighouden met aparte stadsprojecten (Kortrijk Weide, Hoog Kortrijk, Leiewerken,...). Een meer globale visievorming zou toelaten projecten op elkaar af te stemmen, structurele keuzen te maken en prioriteiten te faseren.” (Boudry et al., 2003: 188). Het gebrek aan een breed debat, blijkt eveneens uit de reacties van een aantal bloggers: ondanks de oprichting van een stuurgroep⁷ en de organisatie van verscheidene thematische werkgroepen en enkele ‘salons’ waarbij de meeste partners⁸ betrokken waren, wijzen zij met scherpe pen op het gebrek aan een breed, door de voornaamste actoren geïnitieerd, maatschappelijk debat rond het kunsteneiland Ook de oppositie kon zich niet vinden in het opzet van een megalomaan ‘kunstmatig eiland’ (De Standaard, 27/07/2004). *“Het project werd meermaals als ‘elitair’ en ‘voorbehouden voor een beperkt kransje gebruikers’ beoordeeld.”* (Stouthuysen, 2007: 128). In april 2005 werd een debat georganiseerd op initiatief van enkele lokale politici en één van de bloggers, maar blijkbaar was dit niet erg mobiliserend. *“Het project is zeker niet onomstreden maar vormde bijvoorbeeld nooit een fundamenteel strijdpunt in de lokale politiek, noch werd het een doelwit van campagnes van actiecomités en bewonersgroepen”* (Stouthuysen, 2007:116). Geen enkel project verloopt immers zonder belangentegenstellingen. Inherent aan het zoeken naar compromissen en het opbouwen van consensus daalt de kans dat alternatieven of bedenkingen ruimte krijgen worden wanneer kleine groepen of individuen sterk wegeen op de besluitvorming. Is dit van toepassing voor het Buda-eiland? Was er te weinig ruimte en tijd om meer alternatieven af te tasten?

De inspanningen van een team mogen niet verwaarloosd worden, maar zonder de drijvende kracht van de kleine groep ‘believers’, met hun utopisch ideaal was er geen stadsproject. Qua democratische legitimiteit met betrekking tot het stadsdebat is dit kleine draagvlak moeilijk te verantwoorden. Dit leidt ons tot de vraag of het hier werkelijk om een ‘goed stadsproject’ volgens het witboek gaat. Krijgt de logica van economisch gericht stedelijk marketing-beleid geen vrij spel in het huidige stadsvernieuwingsbeleid? In welke mate kan vermeden worden dat de vaak zeer meervoudige en complexe identiteit van een stad te vatten valt in ‘één slagzin’ omdat dat makkelijker verkoopt? Wordt het discours van stadsvernieuwing – zoals voorgesteld in het witboek – overgenomen, terwijl de kern van het beleid zelf steunt op een voornamelijk economisch getinte citymarketing?

7. Ambtenaren (stedelijke diensten, provincie, Vlaamse Gemeenschap), experts, verscheidene actoren uit jongerensector, kunstensector, culturele sector, economische sector, ...

8. Ibid.

Het voorbeeld van de ontwikkeling van het Buda-eiland illustreert goed het perspectief dat in het witboek is ontwikkeld. De visieontwikkeling gebeurt vanuit een ruimtelijk probleemgebied (de infrastructuurwerken verlaten industriële sites) dat als potentieel hefboomgebied voor een bredere herpositionering van de stad wordt onderzocht. Dat levert dan het kader voor een ontwikkeling van een project. Ook al zijn verschillende ingrediënten aanwezig, van een stadsdebat over mogelijke stedelijke visies en programma's (waarin naderhand de ontwikkeling van een eiland al dan niet kan passen) is hier niet echt sprake. Een stadsdebat maakt immers de wisselwerking tussen stadsvisie en stadsproject tot voorwerp van permanente democratische bijsturing en deelname (Boudry et al., 2003:151).

8. De heraanleg van het Flagey-plein te Brussel

Wat toont ons een stadsproject dat is ontstaan uit een tegenbeweging? Het Flageyplein te Elsene-Brussel is de één van de grootste publieke ruimte van het gewest: 9000 m². Het is vooral bekend door het in 1933 opgetrokken N.I.R. radio-gebouw. Het ligt in de vallei van de Maelbeek en is in feite de derde in 1860 drooggelegde vijver van Elsene. Het plein ligt op de grens van drie wijken. Aan de ene kant de wijk van de vijvers: 6000 inwoners, vooral volwassenen, hoog opgeleid, hoog inkomen, 90% werkend in de tertiaire sector, 42% kaders en vrije beroepen, 44% niet Belgen, vooral vermogende mensen uit de EU. Aan de andere kant de Malibranwijk: 12.000 inwoners, vooral gezinnen met jong-volwassenen, 36% jongeren onder de 25 jaar, 75% bedienden en arbeiders, 40% niet-Belgen vooral uit het Middelende zee gebied, huizen met laag comfort, kortom de meest volkse wijk van Elsene. En dan is er de nieuwe appartementswijk Hospitaal-Kazerne, een residentiële buurt van 7500 inwoners, vooral jong-volwassen middenklassers, 30% niet-Belgen.

Het gebied kampt nu en dan met wateroverlast en vooral de volkse Graystraat die de vallei volgt wordt soms een ware rivierbedding. Na de stortregens van 1978 ontstaat het plan om onder het plein een immens stormbekken aan te leggen en de riolering te verstrekken. De bouwwerf wordt jarenlang gedragen als een sociaal project ten voordele van de armste delen van de bevolking, terwijl het plan stedenbouwkundig werd bekritiseerd als een modernistische vorm van waterhuishouding, waarin alternatieve, meer duurzame en goedkopere oplossingen onbesproken bleven. De klassenstrijd werd tegenover de ruimtelijke ordening opgevoerd. Na jaren van discussie werd het plan in 2001 heropgevestigd. Op 4 maart 2001 begonnen de werken voor een 33.385 m³ groot stormbekken, begroot op € 25,5 miljoen voor een werf van 4 jaar.

De heraanleg van het nieuwe plein werd hoegenaamd niet gedacht als een stadsproject. De Brusselse gewestregering had het overgelaten aan de aannemer van het stortbekken. Die had het ontwerp in onderaanneming doorgegeven aan een bevriend bureau, dat de heraanleg opvatte als een deksel op een gemaakte put. Van enige visie, stadsdebat of stadsproject was geen sprake. Die agenda kwam uit de tegenbeweging. Van bij de aanvang van de werf waren bewoners en buurtcomités in actie gekomen rond vele vragen van overlast. Op 20 november 2001 ontstond uit een hoorzitting het Comité Flagey, een bundeling van vooral bewonersenergie. Die zette zich reactief in tegen sommige vormen van organisatie van de werf of tegen het gebrek aan stabiliteitsgaranties voor woningen of tegen het gemis aan informatie. En weldra werd het gebrek aan visie voor het nieuwe plein duidelijk. Op 3 maart 2003 lanceerde een jonge stagiaire binnen het comité de idee van een stedenbouwkundige wedstrijd. Die nood aan een basis voor enige discussie werd nogmaals bevestigd op een wijkvergadering van 3 juni 2003. Het bijzondere aan het verdere verloop van de tegenbeweging is het ontstaan van het Plateforme Flagey. Hierin werd de actie van de wijkbewoners versterkt door professionele expertise: het netwerk van jonge architecten en urbanisten Disturb, de actiegroep rond burgerschap Parcours Citoyen, de vzw Habitat et Rénovation en uiteindelijk ook het aan het plein gevestigde architectuurstudie La Cambre.

Vanuit die coalitie wordt op 8 augustus 2003 via internet een “Appel à idées” gelanceerd. De legitimiteit van de oproep wordt geargumenteed vanuit de rechten van burgers op een publieke discussie: *“Cet Appel à idées fonde sa légitimité sur le droit de chacun à participer et à s'exprimer dans l'espace public, sur son environnement politique, culturel, social, économique ou écologique. La légitimité de l'Appel n'est donc pas celui que confère la représentation. Les organisateurs qui le proposent n'ont pas de légitimité politique formelle qui seule appartient aux politiques.”* Deze verantwoording drukt een visie uit op het stedelijke samenleven: de erkenning van de representatieve democratie onder de voorwaarde van het instandhouden van een politieke samenleving en een publiek debat. De ideeën-oproep werd aanvankelijk niet gezien als een bijdrage tot het ontwerp, maar eerder als een actieform: *« L'Appel entend créer un événement autour de l'enquête publique et de la commission de concertation, en le rendant fort et visible. L'aménagement d'une place importante concerne et influence la ville entière d'une façon durable. (...) L'initiative permettra de rappeler aux habitants l'importance de s'impliquer dans les décisions qui concernent leur espace de vie. »* Maar de vormgeving van de oproep was professioneel ondersteund door de architectuurschool zodat ze een werkelijk bestek omvatte en de wereld van het ontwerp kon betrekken. Daardoor werd het actiemiddel ook verlengd tot een mogelijke discussie over het stedenbouwkundig plan zelf: *« Les participants vont créer un réservoir d'idées, d'images, de concepts inventifs et contemporains, susceptibles d'influencer la réalisation finale de la place. »*

Het initiatief verkreeg een onverwachte respons: 96 projecten werden ingediend waaronder 30 uit het buitenland. Een tentoonstelling werd gepland op 16 september 2003 en een gemengde jury van architecten, stedenbouwkundigen, stadsonderzoekers en instellingen uit het Brusselse middenveld werd gevraagd drie laureaten te selecteren. Die procedure liet toe de keuze te argumenteren, met eveneens een visieontwikkeling inzake de werking van een stedelijke publieke ruimte. Niet alleen werd gewezen op de nodige ontwerp- en uitvoeringskwaliteit van de publieke ruimte, maar tevens werden handvaten aangereikt om de wederindienstneming van het plein te begeleiden. Zo werd gesuggereerd een « Permanente conferentie » te installeren om de activiteiten op het nieuwe plein op te volgen en vooral ongewenste gevolgen van een mogelijke gentrificatie bij te sturen. Het gaat er inderdaad om de effecten van een veelheid aan particuliere handelingen te observeren, ter discussie te stellen en initiatieven of voorstellen tot bijsturende activiteiten te ontwerpen. Collectieve discussie en actie als correctie op particulier handelen in een ongelijke marktverhouding.

Deze actievorm deed de politieke agenda kantelen. De inhoudelijke kracht van de alternatieve ideeën ondersteunden de kritiek in de publieke opinie en in het overlegcomité. De regionale verkiezingen van 13 juni 2004 brachten een nieuwe coalitie aan de macht en op 6 oktober 2004 werd ter vervanging van het bestaande ontwerp een internationale wedstrijd uitgeschreven. De nieuwe ministers hebben het initiatief opnieuw in handen, een nieuw ontwerp wordt geselecteerd en verder geamendeerd uitgevoerd. De ideële coproductie van het plein wordt in de uitvoering vervangen door meer eenvoudige vormen van informatieverstrekking en communicatie.

De tussentijdse balans inzake stedelijke agendasetting kunnen we als volgt samenvatten. Het uitgangspunt is een conflictsituatie. Aan de een kant een technocratische en bureaucratische stedenbouw, aan de andere kant een burgerinitiatief dat zich in een hybride platform heeft versterkt met expertise. Dat heeft geleid tot een meer geïnspireerde ontwerpcapaciteit. Die werd echter niet alleen ingezet in verzet tegen het bestaande plan, maar via de tentoonstelling, jurering en publieksprijs ook in een openbare discussie. Men zou hier het belang kunnen onderstrepen van een heterotopie in de strijd, een plaats voor verbeelding en verlangen. En ten slotte werd ook na het opnemen van de regiefunctie door de overheid de strijd voor het bepalen van de politieke agenda niet stopgezet.

Nog tijdens de aanlegwerkzaamheden werd de visie op de heropening van het plein voorbereid. In samenwerking met het wetenschappelijk onderzoek (vooral vanuit de VUB onderzoeksgroep COSMOPOLIS en vanuit La Cambre) werd gewerkt aan een diagnose van de mogelijke ontwikkelingsdynamiek van het plein. Ruim een jaar voor de geplande opening (inmiddels begin juli 2008) werd een colloquium georgani-

seerd. Bijdragen zetten de opbouw van een collectief geheugen over de strijd voort⁹ en stelden een diagnose van de mogelijke gentrificatie na een onderbreking van ruim zes jaren gebruik en de intussen aanwezige sterke actoren van het kunstencentrum Flagey, het hippe café Belga of de vernieuwde markt aan de vijvers. We hebben zelf op die studiedag de idee van de Permanente Conferentie uitgewerkt in een visie over de regievoering van het nieuwe plein. Onder de titel “De openbare ruimte als cultureel programma” werd ingegaan op elementen van visievorming: de functie van het verknopen en verbinden van het nieuwe plein, de noodzaak van een sturende regie, de contrasterende functies van nabijheid en metropolitane aanbod, de wederingebruikname na jaren van ontoegankelijkheid, de vraag naar kwaliteitsbewaking... Een hernieuwde productie van publieke ruimte in drie verschillende registers werd voorgesteld: een plein voor dagelijks gebruik, een artistiek stadscentrum en plein van grootstedelijke evenementen. Een onafhankelijke regiefunctie voor deze hernieuwde stedelijkheid werd bepleit om het ritme van het gebruik te reguleren, om de kwaliteit te bewaken, om de verschillende registers te verbinden, om de communicatielijn te integreren.

Deze, men zou kunnen stellen utopische visievorming, die puur uitging van een verbeelde stedelijkheid, motiveerde tijdens de opening van het nieuwe Flageyplein (5-12 juli 2008) tot een wedergeboorte van het Platform Flagey. Los van bestaande programma's en belangen wordt nagedacht over een “ideale publieke ruimte”. Het vernieuwde netwerk stelt zich tot taak om een permanent forum te animeren ter discussie en beoordeling van de ingebruiknames van het plein. Daartoe zullen enerzijds beschouwende activiteiten worden opgezet (zesmaandelijkse hearings en een jaarlijks rapport) en anderzijds remediërende burgerinitiatieven worden opgezet. Tevens worden de overheden en de sterke private actoren uitgenodigd het Forum te vervoegen en de eigen werking mede te onderwerpen aan deze vorm van reflexieve openbaarheid.

Deze gevalstudie van de strijd om het Flageyplein geeft aan hoe utopie en heterotopie als loci kunnen fungeren in processen van visievorming en stedelijke agendasetting. De eerste discussies vertrokken van een utopisch alternatief, van niet realistische kritieken op het plan. Die werden via het uitwerken van een lastenboek klaar gemaakt voor alternatief ontwerp. De heterotopie, de “andere ruimtes” van culturele animatie, architectuurschool, tentoonstelling en jurering liepen parallel aan de officiële planning, maar zorgden voor een omslag van utopie naar realistische visievorming. Die werd een alternatief voor het bestaande project. Voor een goed begrip is nodig te onderstrepen dat de in het witboek

9. In 2005 was in de reeks “Les Cahiers de La Cambre” al een bundel verschenen onder de titel “De la participation urbaine. La place Flagey” met verschillende bijdragen die de geschiedenis sinds 2001 documenteerde.

geschetste verhoudingen tussen stadsdebat en stadsproject ook nooit in harmonieuze ontwikkeling zijn: ze komen steeds voor in een context van belangentegenstellingen.

9. Het modernistische Rijksadministratief Centrum herbestemmen

Een laatste gevalsstudie brengt ons naar stedelijke vernieuwing in Brussel ten gevolge van leegstand van federale overheidsgebouwen. Het Rijksadministratief Centrum ligt op de grens van Brussel en Sint-Joost-ten-Node, vlakbij de Kruidtuin aan de kleine ring. De versnipperde federale administraties werden er aanvankelijk in kantoren met een oppervlakte van 80.000 m² gecentraliseerd. De dit jaar uitgebreid herdachte wereldtentoonstelling van '58 vormde een bijkomende katalysator die de verdere uitbouw van de Noord-Zuidverbinding in een stroomversnelling brachten. De 6,41 ha grote site werd ontworpen door de architecten van Group Alpha: Léon Steynen, Hugo Van Kuyk, Georges Riquier, Marcel Lambrichs, Jean Gilson en Robert Schuiten (Bral, 2007). De kantoren zouden plaats bieden aan ongeveer 14.000 ambtenaren. Landschapsarchitect René Péchère voltooide het ontwerp met een 2,5 ha grote publieke tuin. Budgettaire beperkingen belemmerden de voltooiing van het laatste gebouw, de Financietoren – *bijgenaamd La Femme* – dat pas in '84 opgeleverd zou worden. 700 gezinnen werden onteigend, de kloof tussen hoog- en laagstad werd sterk benadrukt door de enorme betonmassa waardoor het stadswefsel weer eens werd verminkt, maar gedurende ongeveer 20 jaar werden er ca. 8.500 ambtenaren tewerkgesteld (Demey, 1992; Bral, 2007).

De site is gelegen in de wijk Onze-Lieve-Vrouw-Ter Sneeuw¹⁰ en groepeerde twee statistische sectoren: het Vrijheidsplein en het Rijksadministratief Centrum en Congres met een oppervlakte van 11,5ha. Ongeveer drie kwart van de oppervlakte wordt ingenomen door de site van het RAC. Van de 1.520 wijkbewoners (2000) zijn slechts 47 (ofwel 3,1%) in deze laatste statistische sector gevestigd – een verwaarloosbaar cijfer. Kijken we naar de wijk, dan merken we dat er ongeveer 2/3 Belgen wonen. De niet-Belgen komen voornamelijk uit de EU. De meeste bewoners zijn jonge alleenstaanden (24-35j) met een hoog aandeel moeders met 1 kind (17.9%). Socio-economisch gezien hebben de inwoners van de wijk een iets hoger dan gemiddeld inkomen in vergelijking met het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en werken ze voornamelijk in de tertiaire sector¹¹. Het woningbestand dateert voornamelijk van voor WOII waarvan een hoger % dan

10. Afbakening volgens de wijkmonitoring Brussel. Cosmopolis, 2008. I.o.v. het Gewestelijk Secretariaat voor Stedelijke Ontwikkeling.

11. Daarbij mag niet vergeten worden dat die binnen die tertiaire sector ook een groot aandeel jobs voor laaggeschoolden worden gerekend.

gemiddeld met 1 slaapkamer en kleiner dan 45m². Ten slotte kende de buurt een sterke verhuismobiliteit. Op basis van deze gegevens kan gesteld worden dat de nabijheid van de Europese instellingen in 2000 reeds sterk voelbaar was. (Cosmopolis, 2001).

In noorden grenst de wijk Ter Sneeuw aan de Kruidtuin, in het oosten vinden we de wijk Sint Joost Centrum: voornamelijk jonge en grote gezinnen, van Marokkaanse of Turkse afkomst. Zowel het opleidingsniveau als de inkomens zijn er gemiddeld laag ten opzichte van het Brussels gemiddelde. Ook deze wijk ondervindt een hoge verhuismobiliteit. Ten zuiden bevindt zich de Koningswijk, met een concentratie van musea (en toerisme) rond de Kunstberg. Gaan we westwaarts vanuit de wijk Ter Sneeuw, komen we in de residentiële Martelaarswijk, die een overgang vormt naar de belangrijke winkelas langs de Nieuwstraat.

Zowel bewoners als passanten gebruiken de ruimte in en rondom de RAC-site op verschillende tijdstippen, als doorgangruimte, rust- en speelruimte, als uitzicht op de stad vanop de esplanade, of als tijdelijke feestruimte voor bv. het filmfestival PleinOpenAir of de populaire fuiven Gazon (Maprac, 2004).

Nadat de decentralisatie van de federale administraties (1993) op de agenda stond, constateerde men asbest in de gebouwen (2000). Naast een zoektocht naar nieuwe kantoorruimte drong zich de dringende sanering van de site op. Het kostenplaatje zou hoog zijn. De regering opteerde in het kader van een nijpende begroting voor een sale-and-lease-back operatie, en verkocht de gehele site mét de Financietoren aan een vastgoedontwikkelaar voor 326,5 miljoen €, ongeveer 45 miljoen € minder dan de oorspronkelijke raming (Rekenhof, 2006; De Morgen, 2007). Sinds 2005 staat de gehele site leeg, horeca trok weg, de site werd een aanzienlijke en zichtbare stadskanker, een aantrekkingsplek voor kleine criminaliteit, maar nog steeds een stilte-plek in de stad.

De stad Brussel bestelde een studie die later uitlekte en veel reactie uitlokte. Naar aanleiding van deze reacties werd er een publiek debat georganiseerd en mobiliseerden een 150-tal buurtbewoners, verscheidene stedelijke organisaties, sympathisanten en academici zich om een alternatief voor te stellen. De toekomst van het RAC stond op de politieke agenda. In de workshops MAPRAC in 2003 werden verschillende wensen, verzuchtingen, visies en dromen met elkaar geconfronteerd na een (stedenbouwkundige, sociologische, ...) diagnose van de verschillende realiteiten in en rondom de site namen een 30-tal mensen deel. Deze activiteiten mobiliseerden de idee om binnen het kader van het Gewestelijk Ontwikkelingsplan een 'nieuw' (naar Frans voorbeeld) planningsinstrument toe te passen, een Richtschema dat de krachtlijnen van de toekomstige herbestemming zou uittekenen. Dit stedenbouwkundig document komt tot stand met behulp van alle betrokken actoren, bakent het gebied af waarin de voor-

naamste interventies zullen plaatsvinden, formuleert de richtlijnen voor de toekomst en bepaalt de vereiste middelen. Afsluitend worden de verantwoordelijkheden van alle actoren vermeld, en stelt het document een planning voorop met de te realiseren doelstellingen (Ateliers Lion + MSA, 2006).

Een architectenbureau met grondige ervaring in participatieprocessen in planningscontext werd aangesteld om naast een stedenbouwkundige diagnose, de bewoners zoveel mogelijk te betrekken in het planningsproces. Vzw BRAL organiseerde de verschillende participatie-rondes, info-momenten en infokranten. De krachtlijnen in het Richtschema werden enerzijds ontwikkeld binnen het wettelijke kader voor de ruimtelijke ordening (Gewestelijk Bestemmingsplan, 2001 (GBP) en Gewestelijk Ontwikkelingsplan, 2002 (GewOP)¹²) maar zijn ook gebaseerd op wat naar voren kwam uit de intensieve participatieprocessen (BRAL, 2007).

Het minimumprogramma van het GBP stelt enerzijds functievermenging¹³ voor en anderzijds “de stedelijke vormgeving van het geheel, de verbetering van de toegankelijkheid van de site voor voetgangers en fietsers en de [...] de Pachecolaan waarbij de breedte van de rijbaan wordt beperkt. De toegang via de Sint-Lazaruslaan blijft behouden.” (GBP, 2001). Deze relatief vage voorschriften zijn in de eerste plaats extreem gericht op de verbetering van de infrastructuur. Er staat nergens aangegeven hoeveel andere functies moeten gepland worden naast huisvesting en kantoren. Aangezien de Financietoren buiten het gebied van gewestelijk belang (GGB)¹⁴ valt, is de eis van 35% huisvesting niet van toepassing op dit gebouw, wat in de praktijk zou neerkomen op een verlies van ongeveer 42.000 m² vloeroppervlakte die eveneens voor huisvesting bestemd zou zijn. Verder wordt er geen melding gemaakt welke bewonersgroepen men wil aantrekken in de voorziene woningen – dus of en welke sociale mix men wil beogen – en welke de impact zou zijn op de site en de omliggende wijken van eventuele gentrificatie. Ondanks de focus op de mobiliteit voor zwakke gebruikers wordt geen aandacht gegeven aan hoe de toegang en zichtbaarheid van de treinhalté Congres verbeterd kan worden, noch wordt er gefocust op economische implicaties, energiekwesties en het behoud van het patrimonium.

12. Het Gewestelijk Bestemmingsplan (GBP) vormt de basis voor het grond- en stedenbouwkundige vergunningenbeleid in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Het Gewestelijk Ontwikkelingsplan is een ontwikkelingsplan voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, en tracht ruimtelijke en sociale planning aan elkaar te koppelen (Perilleux, 2009).

13. Dit gebied is bestemd voor huisvesting, buurtwinkels, kantoren, productieactiviteiten en voorzieningen van collectief belang of van openbare diensten (GBP, 2001).

14. Het GBP definieert bepaalde grootschalige gebieden als gebieden van gewestelijk belang, die door het gewest ‘problematisch’ worden geacht en waarvoor specifieke stedenbouwkundige voorschriften voor moeten uitgewerkt worden (GBP, 2001).

De hoofdlijnen van het hefboomgebied¹⁵ nr. 6 (GeWop) schrijven een verbetering van de voetgangersverbindingen voor, benadrukken de reconversie en valorisatie van het RAC (dus geen volledige nieuwe heropbouw), richten zich op de toegankelijkheid en waarde van de sokkel en eisen een functionele en sociale mix waarbij collectieve buurtvoorzieningen, PPS-woningen¹⁶ en het openbaar gebruik van de tuin en de esplanade gevrijwaard worden (Ateliers Lion + MSA, 2006). Ten slotte is het nodig een nauwkeurig programma uit te werken in het kader van het GBP. Op basis daarvan kan een BBP door de stad Brussel uitgewerkt worden, zodat de toekomst van de site die nu in privé-handen is, op een verantwoorde manier wordt gevrijwaard (Ateliers Lion + MSA, 2006). Uiteindelijk keurde de Brusselse Regering het ontwerp van het Richtschema goed in oktober 2006. Momenteel worden deze krijtlijnen omgezet in een BBP.

Dit alles gebeurde bovendien in een context waar de herwaardering van modernistisch patrimonium na jarenlang ijveren eindelijk politieke aandacht kreeg. Ondanks een goede aanzet tot gelegitimeerde visievorming, ligt de nadruk nog sterk op de stedenbouwkundige krachtlijnen en het ontwerp. Zeker wat betreft sites gelegen op de grens tussen hoog- en laagstad, langsheen de Noord-Zuidverbinding, wordt nog vaak gedacht in termen van 'herstel van het stadsweefsel' – verwijzend naar de gebouwde stad. Het brede draagvlak van een grote groep bewoners en het lokale middenveld dat vanaf de beginfase sterk betrokken werd, heeft zeker bijgedragen aan het debat over welke functionele en sociale mix beoogd zal worden in de voorziene woningen en wat er met het mobiliteitsvraagstuk zal gebeuren.

De beperkte synergie met het door de overheid voorgestelde 'stadsproject' van het GeWop, lijkt een gemiste kans. Het richtinggevend karakter van het GeWop lijkt hiervoor één van de voornaamste oorzaken, wegens de meer wettelijk bepalende bindende kracht van het Gewestelijk Bestemmingsplan. Het richtschema schept echter als instrument belangrijke mogelijkheden om een meer geïntegreerd stadsproject, gesteund door visie en stadsdebat, op te zetten. Wanneer zoals hier een reactief verzet op gang wordt gebracht, komen een groot aantal heterotopische karakteristieken op de voorgrond. De herbestemming van het RAC werd tegelijk gedacht vanuit een korte en een langetermijnvisie waarin het plannen rondom tijdelijkheid ook aan bod kwam. Vandaag trouwens zijn op de laagste verdieping van het complex culturele actoren actief met een stedelijk project.

15. Een hefboomgebied is een deel van het Brussels grondgebied met een steeds weer opduikend structureel probleem of zich ontwikkelde tot een stadskanker. Daarnaast vergt de ontwikkeling ervan een coördinatie tussen verschillende gemeenten, bestaat er een supralokaal (meestal gewestelijk) belangen moeten diverse programma's (herinrichting, herstructurering, mobiliteitsbeleid, enz.) op elkaar afgestemd worden.

16. Woningen gebouwd in privé-publiek partnerschap met het doel op o.a. de ontwikkeling van sociale woningen.

De documentaire *'Une utopie à vendre.'* (Cantraine, 2007) is slechts één van de vele voorbeelden waarin het RAC en de term utopie in één adem vernoemd worden. De traditionele pejoratieve associatie met de modernistische masterplanning is zeker niet van de lucht. Wanneer we echter de hierboven aangehaalde utopische functies in acht nemen, kunnen we afleiden dat wat betreft de herbestemming van deze site sterk gedacht werd vanuit een alternatief, gebaseerd op hoop en verlangen door een relatief grote groep mensen. De katalysator voor verandering lag besloten in een sterke, creatief geïnspireerde bottom-up beweging. Misschien is dit stadsproject een voorbeeld van wat vandaag als een *deuxième tournant* in de Brusselse stadsvernieuwing wordt beschouwd: een beleidsverandering omtrent stedelijke vernieuwing, ontstaat vanuit georganiseerd verzet van burgerbewegingen, sociaal-artistieke initiatieven enz. in de jaren '70 (o.a. Moritz, 2008).

10. Besluit

In het Witboek Stedenbeleid wordt een wisselwerking tussen visie en stadsproject vooropgesteld via de interface van het stadsdebat. We hebben die relatie willen onderzoeken zowel via een theoretische uitwijding als doorheen enkele gevalsstudies. We moeten tot de vaststelling komen dat de pool van de concrete stedenbouw, van stadsprojecten, doorheen theorie en praktijk verder is uitgediept en ontwikkeld tot een sterk bruikbaar analytisch kader. De band tussen project en stadsdebat is slechts uitgewerkt in termen van ontwerpend onderzoek, participatiemodellen en kwaliteitsverhoging van het project. In dat raam zijn (elementen van) een stadsvisie nodig om het project in een bredere samenhang te zien.

Anderzijds wordt er in de literatuur en de praktijk weinig aandacht besteed aan de kenmerken van de visie zelf. Het is alsof elk stadsproject wel in een goede visie kan worden ingepast. Maar van een echte brede maatschappelijke discussie is bij stadsontwikkeling nog te weinig sprake. In dat verband hebben we gewezen op de (mogelijke) verbanden tussen utopie, heterotopie en visieontwikkeling. De drie noties lijken ons bruikbaar in het ontwikkelen van een stedelijk programma. We stellen een triangulaire relatie voor waarbij utopie, heterotopie en stadsvisie op elkaar kunnen inspelen niet alleen om binnen bestaande voorwaarden projecten te ontwerpen, maar ook om de bestaansvoorwaarden voor bepaalde visies zelf te onderzoeken en te testen. In de illustratieve gevalsstudies kwam naar voren dat de door de overheid gestuurde projectontwikkeling slechts matig gebruik maakt van een expliciete visie in het stadsdebat. Vooral in situaties waarin het stadsdebat maatschappelijk conflict laat zien, wordt door de oppositie appél gedaan op alternatieve visieontwikkeling. Dan wordt gebruik gemaakt van utopie of van heterotopische praktijken. In een dergelijke context staat het stads-

project onder veel scherper toezicht. Meer aandacht en openheid in het stadsdebat voor conflicterende stadsvisies lijkt dus wenselijk. Een nieuwe politieke cultuur?

Deze bespreking kan worden afgesloten met twee vaststellingen. Ten eerste is er nood aan een even gedegen ontwikkeling van de notie stadsvisie als maatschappelijke programmaontwikkeling en daarbij lijkt een verdere operationalisering van de wisselwerking tussen utopie, heterotopie en visie of city-imaging een interessant spoor. Misschien is de onderontwikkeling van een systematiek inzake de relatie tussen stedenbouw en participatie of samenlevingsopbouw daarmee ook tegen te gaan. Ten tweede is empirisch onderzoek nodig om na te gaan in hoeverre een integrale visievorming en een sterke aanwezigheid van visies in het stadsdebat bijdraagt tot de kwaliteit van concrete stadsprojecten. Dergelijke uitbreiding van de 'witboekdiscussie' is nodig om duidelijk te maken dat stedenbeleid en de ontwikkeling van een polis om meer draait dan een aaneenschakeling van stadsprojecten.

Literatuur

- AN., 2005, De la participation urbaine. La place Flagey. Les Cahiers de la Cambre, Architecture N°3. Bruxelles: La letter volée.
- Amos, G., Warburton, D. & APaNGO Project Partners (Ed), 2007, Community Engagement in Planning – exploring the Way Forward. Final report of the INTERREG IIB Advocacy, Participation and NGOs in Planning.
- Anderson, B., 2006, 'Transcending without transcendence': utopianism and an ethos of hope. *Antipode*, Vol 38 (4). pp. 691-710.
- Artistiek ballengooien voor 18.654.725 euro*, jan. 2005, Maes, W. Retrieved 21 July, 2008, from www.verdrietvankortrijk.be
- Ateliers Lion & MSA., 2006, Richtschema. *Hefboomgebied n° 6 Kruidtuin*. Retrieved March 15, 2006, from <http://www.cae-rac.be>
- Berger, M., 2008, La participation revisitée. Presentatie Colloquium tweede wending. 13/06/2008. Georganiseerd door de Universitaire Associatie Brussel.
- Bey, H., 2003, T.A.Z. The Temporary Autonomous Zone. USA: Autonomedia.
- Bloch, E., 1985, The Principle of Hope, 3 vols (trans. PLaice, N., Plaiice, S. & Knight, P). Cambridge, MA: MIT Press.
- Boudry, L., Cabus, P., Corijn, E., De Rynck, F., Kesteloot, C., & Loeckx, A., 2003, *De eeuw van de stad. Over stadsrepublieken en rastersteden. Witboek*. Brussel: Project Stedenbeleid, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel.
- Boudry, L., Loeckx, A., Van den Broeck, J., (Red.), 2006, *Inzet, opzet, voorzet. Stadsprojecten in Vlaanderen*. Antwerpen-Apeldoorn: Garant.

- Bral, G.J., 2007, *Het Rijksadministratief Centrum*. Brussel: Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.
- BRAL., 11 januari 2007, *Persbericht. Woningen in de Financietoren voor een beter Richtschema*. Retrieved April 27, 2007, from, <http://www.bralvzw.be/files/persbericht%20financietoren.pdf>
- Buda wordt eiland van 18,5 miljoen euro*, 26/02/2003, De Standaard. (Online). Retrieved July 23, 2008, from <http://www.mediargus.be>
- Budaverhaal: grabbelton op hellend vlak?*, februari 2005, Maes, W. Retrieved 21 July, 2008, from www.verdrievankortrijk.be
- Cantraine, Y. (Producer & Director), 2006, *Het Rijksadministratief Centrum. Histoire(s) d'une utopie à vendre*. [Motion picture]. België: Les mots bleus.
- Corijn, E., 1998, *De onmogelijke geboorte van een wetenschap. Verkenningen in de ontwikkeling van de studie van de vrije tijd*. Brussel: VUBPress.
- Corijn, E., 2004, Van 'Planning voor Vrijheid' tot 'vrijheid van planning'. Het ontstaan van de Tilburgse School. In: Bargeman, B., Breedveld, K., Mommaas (ed). *De veranderende tijd; opstellen over tijd en vrijetijd*. Tiburg: UvT. pp.83-96
- Castells, M., 2000, *The Rise of the Network Society*. Cambridge: Blackwell Publishing.
- Cosmopolis-VUB., 2001, *Wijkfiche 22: Ter Sneeuw*. [elektronische data].
- Davis, J. C., 1984, *The History of Utopia: The Chronology of Nowhere* (pp. 1-17). In Alexander, P., & Gill, R. (1984). *Utopias*. London: Duckworth.
- De 47.000 van Limelight*, februari 2005, Laermans, R. & Boorman, J. Retrieved 21 July, 2008, from www.verdrievankortrijk.be
- De Cauter, L., 2007, *Utopie en Globalisering*. Retrieved 10-06/2007, 2007, from <http://www.oxumoron.org/>
- De Cauter, L., 2001, *De vermenigvuldiging van de heterotopieën*. In: Heynen, H. (Ed). *Dat is architectuur*. pp. 723-728.
- De Cauter, L., 2005, *Heterotopie*. Lezing "Tragische dag 3", theaterwetenschappen. 4 maart 2005.
- De Cauter, L., 2007, *Inleiding. De openbare ruimte als themapark. Thesen voor een theorie van disneyficatie*. Lezing op het Stadscolloquium 'Het publieke van de openbare ruimte.' 8 juni 2007.
- De Cauter, L. & Dehaene, M. (forthcoming). *Hippodamius' Third Sphere. Elements of a General Theory of Heterotopia*. p. 17
- De Cauter, L. & Vansteelant, H., 2001, *Michel Foucault. Over andere ruimten*. In: Heynen, H. (ed). *Dat is architectuur*. pp. 391-395 [gedeeltelijke vertaling van *Des espaces autres*.]
- Delmotte, F., 2008, *La pratique des zones leviers*. Colloquium tweede wending. UAB.
- Delmotte F., 2007, *Participatory planning and attractivity in tension. The case of Brussels*. Proceedings 2nd International Conference on Managing Urban Land in Stuttgart 24- 27.04.07. Retrieved on 2008/12/12, from www.revit-cabernet.org
- De Meulder, B. & Vandenbroeucke, T., 2005, *Buda-eiland. Stedenbouwkundige krijtlijnen van het stedelijk project*. Lezing op de workshop rond het Buda-eiland. [elektronische versie]

- De Meulder, B., Loeckx, A. & Shannon, K., 2004, *A Project of Projects*. In: Urban Trialogues: Visions, Projects, Co-productions. Localising Agenda 21. NY/Nairobi, UNCHS (United Nations Center for Human Settlements), pp. 186-197.
- Demey, T., 1992, Bruxelles. Chronique d'une capitale en chantier. 2. De l'Expo '58 au siège de la C.E.E. (P. Legrain, Ed.) Bruxelles: Badaux.
- Foucault, M., 1967, *Des Espaces autres*. Hétérotopies. Retrieved on 7 June, 2007 from <http://foucault.info/documents/heteroTopia/foucault.heteroTopia.fr.html>
- Gewestelijk Bestemmingsplan. [GBP], 1991, (Online). Retrieved April 27, 2007, from <http://geo-webas1.ci.irisnet.be/PRAS>
- Gewestelijk Ontwikkelingsplan. [GeWop], 2001, (Online). Retrieved May 7, 2007, from <http://www.gewop.irisnet.be/Nl/info.htm>
- Groth, J. & Corijn, E., 2005, Reclaiming Urbanity: Indeterminate spaces, informal actors and urban agendasetting. A case study in Helsinki, Brussels and Berlin. In: *Urban Studies*. Vol 42 (3), pp. 511-534
- Haydn, F. & Temel, R. (ed), 2006, Temporary Urban Spaces. Concepts for the use of city spaces. Basel: Birkhauser.
- Healey, P., 1997, Collaborative Planning: Shaping Places in Fragmented Societies. London: Macmillan.
- Huizinga, J., 1955, Homo Ludens: a study of the play-element in culture. Boston: Beacon Press.
- "Ik babbel zelfs met een hondje met een hoed." (27/07/2004). De Standaard. (Online). Retrieved July 23, 2008, from <http://www.mediargus.be>
- Johnson, P., 2006, Unravelling Foucault's different spaces. *History of the Human Sciences*. Vol 19(4), pp. 75-90.
- Kortrijk. Stadsvernieuwing. Buda als kunsteneiland. (n.d.) Retrieved July 23, 2008, from www.kortrijk.be
- Kumar, K., 1991, Utopianism. Buckingham: Open University Press.
- Kunstenaarsnest in de luwte, 05/06/2003, De Standaard. (Online). Retrieved July 23, 2008, from <http://www.mediargus.be>
- Laermans, R., 2003, Eindrapport Buda-eiland als kunstartistiek nest? Januari 2003. In opdracht van de stad Kortrijk. Centrum voor Cultuursociologie, KULeuven. 78 p.
- Lengkeek, J., 2003, Heterotopia als social-ruimtelijke constructie. *Vrijtijdsstudies*. vol 20 (3). pp. 7-20.
- Levitas, R., 1990, *The Concept of Utopia*. New York: Syracuse University Press.
- Manoeuvres in het donker van de Financietoren, 26/10/2007, De Morgen. (Online). Retrieved July, 23, 2008, from <http://www.mediargus.be>
- MAPRAC., 2004, *Plannen voor het Rijksadministratief Centrum*. (Online). Retrieved April 27, 2007, from <http://www.maprac.org>
- More, T., 1516, *Utopia*. (Online). Retrieved July, 20, 2008, from <http://www.gutenberg.org/etext/2130>
- Moritz, B., 2008, *L'hypothèse d'un deuxième tournant*. Paper gepresenteerd op het colloquium 'Le deuxième tournant de l'urbanisme bruxellois?' 13 juni 2008, Brussel.

- Moylan, T., 1986, *Demand the Impossible: Science Fiction and the Utopian Imagination*. London: Methuen.
- Moylan, T. & Baccolini, R., 2007, *Utopia Method Vision. The use value of social dreaming*. Bern: Peter Lang.
- Overmeyer, K., 2007, *Urban pioneers*. Berlin: Jovis Verlag
- Périlleux, B., 2009, *Planning en ruimtelijke ordening in Brussel, balans en perspectieven*. In: Brussel [over] 20 jaar. Brussel: Agentschap voor Territoriale Ontwikkeling. pp. 133-157.
- Pinder, D., 2002, In defence of utopian urbanism: imagining cities after the 'end of utopia'. *Geografiska Annaler B*, Vol 84 (3 & 4), pp. 229-241.
- Polak, F., 1973, *The Image of the Future*. Elsevier: Amsterdam. (Online). Retrieved on 17 August, 2007 from <http://www.cnam.fr/lipsor/eng/data/the-image-of-the-future.pdf>
- Rey, J., 1998, Une nouvelle manière de faire la ville? In: *Projet urbain: menager les gens, aménager la ville*. Toussaint, J.Y. & Zimmerman, M. (Eds). Sprimont: Mardaga, pp. 35-47.
- Rekenhof, augustus 2006, Verkoop van vastgoed door de Regie der Gebouwen. Verslag van het Rekenhof aan de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Brussel. (Online). Retrieved April 27, 2007, from <http://www.ccrek.be/>
- Sandercock, L., 1998, *Towards Cosmopolis: Planning for Multicultural Cities*. Chichester: John Wiley.
- Sargent, L. T., 1994, The Three Faces of Utopianism Revisited. *Utopian Studies*, Vol 5(1). pp. 1-37.
- Schaer, R., Claey's, G., Sargent, L. T., & Library, T. N. Y. P. (Eds.), 2000, *Utopia: the search for the ideal society in the western world*. New York: Oxford University Press.
- Schreurs, J., 2007, *Ontwerpend onderzoek: een constante zorg*. In: Boudry et al., Inzet, Opzet, Voorzet. Stadsprojecten in Vlaanderen. pp. 118-131
- Soja, E. W., 2000, *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Malden [Mass]: Blackwell.
- SOK (Stadsontwikkelingsbedrijf Kortrijk). (Online). Retrieved July 15, 2008, from <http://www.stadsontwikkelingkortrijk.be/projecten/budaeiland/index.html>
- Stouthuysen, P., 2007, *Buda-kunsteneiland, Kortrijk. De herbestemming van een Kortrijkse stadswijk*. In: Vallet, N. (red). et al. Stadsinnovatie. Herbruik is waarden. Brussel: Politeia. pp. 113-131
- Urban unlimited Rotterdam, 2004, *De Schaduwestad. Vrijplaatsen in Brussel en Rotterdam*. [onderzoeksrapport].
- Van der Burg, W., 1997, The importance of ideals. *The Journal of Value Inquiry* (31), pp. 23-27.
- Vermeulen, S., 2007, Een onderzoek naar de utopie en hedendaagse stadsprojecten in Brussel. Cases: Zinneke Parade, WIELS en het Rijksadministratief Centrum. Onuitgegeven licentiaatsthesis. VUB. Licentiaat in de Geografie.
- Vloeberghs, E., 2006, Creative interventions of the urban. About playful, utopian and serious politics in new artistic urban movements. Onuitgegeven masterthesis. VUB-Cosmopolis. Master in European Urban Cultures.

Beleid & Praktijk

Vernieuwing zonder verdringing

Gentrification en doelverschuivingen in de Belgische huisvestingscontracten, en hoe ze te voorkomen

Maarten Loopmans & Justus Uitermark*

Stedelijke vernieuwing is de laatste jaren vrijwel synoniem geworden met gentrification. Het Belgisch beleid voor huisvestingscontracten is wat dit betreft een opmerkelijke uitzondering. Het is nadrukkelijk de bedoeling van de huisvestingscontracten om te investeren in stadswijken zonder daarmee gentrification te bevorderen. In dit artikel laten we zien dat het beleid slechts gedeeltelijk slaagt in deze opzet. Lokale overheden proberen soms toch de federale middelen te gebruiken om juist de middenklasse te bedienen. We geven aan hoe dergelijke doelverschuivingen tot stand komen. We schetsen vervolgens een beleidsvisie die uitgaat van anti-cyclische investeringen in de woningmarkt an die het doel van “vernieuwing zonder verdrijving” dichterbij kan brengen.

Gentrification –het proces waarbij lagere inkomensgroepen worden verdrongen door hogere inkomensgroepen- is in veel landen integraal onderdeel geworden van stedelijk beleid (Smith, 2002). Niet enkel in Angelsaksische landen (Cochrane, 2007; Johnstone & Whitehead, 2004), maar ook in sociaal-democratische landen als Nederland (Uitermark, 2003; Uitermark et al., 2007) of België (Loopmans, 2007; 2008) maskeren solidaire territoriale maatregelen gericht op het investeren in achtergestelde

* Maarten Loopmans (EES, KULeuven en STeR*, Erasmus Hogeschool Brussel) en Justus Uitermark (Afdeling Sociologie, Erasmusuniversiteit Rotterdam) danken Bernard Franq en de anonieme referees voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel. Dit artikel is gebaseerd op een onderzoek in opdracht van de POD Maatschappelijke integratie (Franq et al., 2008).

buurten steeds vaker onsolidaire categoriale maatregelen (sociale verdringing van achtergestelde groepen).

Opvallende uitzondering lijkt het instrument van de federale huisvestingscontracten in België, dat net inzet op het verbeteren van de positie van zwakkere groepen op de huisvestingsmarkt door territoriale maatregelen. De uitvoering van de huisvestingscontracten gebeurt echter in samenwerking met lokale overheden. Doelverschuivingen tussen het federale niveau en het lokale niveau zorgen er voor dat dit beleid in de uitvoering evenmin ongevoelig is aan algemene neoliberale stadsontwikkelingstrends. In wat volgt bespreken we hoe het ontbreken van een coherente maatschappijvisie dergelijke doelverschuivingen toelaat, en suggereren we een alternatieve aanpak op basis van een duidelijke visie op de stedelijke vastgoedmarkt.

1. De aanpak van de huisvestingscontracten

De globale strategie van het federale huisvestingsplan wordt omschreven als het aanpakken van problemen van onveiligheid, verarming, speculatie en gebrekkige infrastructuur in stedelijke wijken door met huisvestingsmaatregelen op doelgerichte en geconcentreerde wijze de sociale vermenging en cohesie in achtergestelde gebieden te versterken (POD Maatschappelijke Integratie 2005, p. 5).

Deze globale strategie is vertaald in vier prioritaire doestellingen voor de huisvestingscontracten. De *eerste* prioriteit is het verhogen van het aantal kwaliteitsvolle huurwoningen voor mensen met een laag inkomen. Een *tweede* prioriteit is het ondersteunen van gezinnen met lage of middelhoge inkomens of jongeren bij de verwerving van een eigendom in de stad. Het gaat hier niet om de zwakste groepen op de woningmarkt maar omwille van de sterke stijging van de vastgoedprijzen wil de federale overheid ook gezinnen met lage of middelhoge inkomens of jongeren ondersteunen. Een *derde* prioriteit vormt het gemeentelijk beleid inzake bestrijding van huisjesmelkers, leegstand en verkrotting.

Een *vierde* prioriteit is het opzetten van transversale acties voor herintegratie van achtergestelde groepen via huisvesting. Een kwalitatieve woning kan de opstap betekenen naar de herintegratie in de maatschappij op een veelheid van domeinen: het biedt beter uitzicht op werk, scholing, gezinsleven, gezondheid,... Daarom kiest men ervoor om ook transversale acties te ondersteunen die via de toegang tot huisvesting achtergestelde groepen terug aansluiting doen vinden bij de maatschappij.

Drie van de vier prioriteiten zijn uitdrukkelijk gericht op kansarme groepen. De doelgroep voor de tweede prioriteit is minder helder afgebakend: wat precies wordt bedoeld met middelhoge inkomens wordt niet verduidelijkt. De beperkte omschrij-

ving van de vierde prioriteit biedt steden de mogelijkheid om in te zetten op gentrification. Dit is nadrukkelijk niet wat de federale regering voor ogen heeft. Er wordt expliciet vermeld dat ‘sociale menging’ niet mag “leiden tot een verschuiving van de achterstellingsproblemen naar andere buurten” (POD Maatschappelijke Integratie 2005, p. 15).

De federale overheid formuleert dus vier concrete beleidsprioriteiten, maar om rekening te houden met de lokale diversiteit aan problemen opteert men bij de uitwerking voor wat men noemt een ‘zachte sturing’. De federale overheid schetst slechts een globaal kader waarbinnen lokale overheden op basis van een analyse van de lokale omstandigheden afwegingen kunnen maken. De eigenlijke afspraken worden vastgelegd in een onderhandelde convenant, waarvan de voortgang wordt opgevolgd door middel van boordtabellen, plaatsbezoeken en onderhandelingen. De convenant houdt het midden tussen een middelenverbintenis en een resultaatsverbintenis; er wordt wel gehamerd op het halen van afgesproken doelstellingen, maar repercussies zijn niet voorzien wanneer dit niet lukt. Een dergelijke aanpak heeft veel voordelen maar kan ook specifieke problemen met zich mee brengen.

2. Verschil in problematiek en beleidsopties

Eerdere studies hebben reeds uitgewezen dat de stedelijke problematiek in België zowel wat betreft de aard als de intensiteit erg verschillend is. De Atlas opgemaakt door Kesteloot et al. (2007) voor het federale grootstedenbeleid geeft reeds grote kwalitatieve verschillen aan in stedelijke problematiek. Loopmans (2006) laat zien hoe vooral Waalse steden kampen met een meer uitgesproken problematiek, zowel op sociaal als fysiek vlak. Vlaamse steden, maar ook Brussel hebben systematisch een groter aandeel recent gebouwde woningen en een veel kleiner aandeel slechte woningen, wat aan geeft dat meer dan in Wallonië er recent nog werd geïnvesteerd in de bebouwde omgeving. Ook de perceptie van de woonomgeving blijkt uit de woningtelling van het NIS in 2001 in Brussel en de Vlaamse steden uitgesproken positiever dan in Waalse steden. Op sociaal vlak blijken het gemiddeld inkomen in de Waalse steden (met uitzondering van Namen, dat echter onder de gemiddelde score voor de Vlaamse steden blijft) consequent lager te liggen dan in Vlaamse steden of Brussel en kampen alle Waalse steden met een significant hoger werkloosheidspercentage dan de Vlaamse steden.

De verschillen tussen de steden worden ook weerspiegeld in de bevolkingsevolutie (zie Loopmans et al., 2007): Verschillende Vlaamse kernsteden hebben nooit een achteruitgang van hun bevolking gekend en de meeste steden die eerder met een bevolkingsdaling te kampen hadden zagen sinds 2000 hun bevolking terug groeien. In Wallonië daarentegen hebben de meeste kernsteden de daling van hun bevolking eerder

ingezet en is deze tot op heden blijven duren. de meeste grote steden in Wallonië kampen zelfs met een daling van de bevolking in het ruimere stadsgewest en kunnen tot de 'krimpende steden' (Rybcznski & Lindeman, 1999; Bontje, 2004) worden gerekend.

Deze verscheidenheid aan uitdagingen, suggereert een logica achter de heel verschillende beleidskeuzes die werden genomen in steden in Vlaanderen, Brussel en Wallonië. Tabel 1 geeft een samenvatting, waarbij de budgetten en projecten zijn geordend naar de 4 prioriteiten van het grootstedenbeleid.

TABEL 1: Verdeling middelen en budgetten per gewest

Gewest	Prioriteit	Aantal projecten	Budget	% projecten	% budget
Brussel	1	8	4222284	35	32
	2	1	190000	4	1
	3	6	4591792	26	34
	4	5	4008066	22	30
	coördinatie	3	351120	13	3
	TOTAAL	23	13363262	100	100
Vlaanderen	1	5	13363262	21	17
	2	8	52703419	33	69
	3	6	6239366	25	8
	4	4	4576257	17	6
	coördinatie	1	50000	4	0
	TOTAAL	24	76932304	100	100
Wallonië	1	3	5200000	12	3
	2	2	195000	8	1
	3	18	17708950	72	95
	4	0	0	0	0
	coördinatie	2	199304	8	1
	TOTAAL	25	18623254	100	100

bron: FOD Maatschappelijke Integratie

Opvallend zijn de grote verschillen tussen de regio's: in Vlaanderen werd een derde van de projecten voor 69% van het totale budget besteed aan beleidsprioriteit 2, het

vergemakkelijken van eigendomsverwerving voor gezinnen met laag of middelgroot inkomen. In Wallonië valt slechts 8% van de projecten onder prioriteit 2, en wordt integendeel 72% van de projecten voor 95% van het budget onder prioriteit 3 gerangschikt, namelijk het bestrijden van huisjesmelkers, leegstand en verwaarlozing. De Brusselse gemeenten verdelen het budget evenredig over drie verschillende prioriteiten (verhogen van het aantal kwaliteitsvolle huurwoningen, bestrijding van huisjesmelkers, leegstand en verwaarlozing én de herintegratie van achtergestelde groepen via toegang tot huisvesting).

De verschillen tussen de gewesten weerspiegelen echter niet uitsluitend de eigenheid van de lokale problematiek. Zij vertalen ook heel verschillende politieke opties. Vooral in Vlaanderen heeft de neoliberale stadsontwikkeling logica die we ook bij onze buurlanden aantreffen ingang gevonden (Loopmans, 2007; 2008). De Vlaamse steden zetten steeds sterker in op de concurrentiestrijd met hun randgemeenten voor de middenklasse, belastingbetalende bewoner. De overweldigende keuze voor beleidsprioriteit 2 in Vlaanderen kan dan ook worden gezien als een poging om de sociale opties van het federale niveau te omzeilen en om te buigen in meer ontwikkelingsgerichte projectdefinities, wat zorgde voor regelmatige conflicten met de federale ambtenaren. Deze conflicten tonen aan dat wanneer er lokaal andere beleidsprioriteiten gelden, het federale beleid onvoldoende sterk is om de eigen doelstellingen te laten doorwerken.

3. Een alternatieve probleemanalyse als insteek voor sterker beleid

Het Belgische beleid voor huisvestingscontracten vertrekt vanuit een duidelijke solidaire bedoeling maar ontbeert een overkoepelende analyse van de achtergronden van de huisvestingsproblematiek. Daardoor ontstaat de mogelijkheid voor doelverschuivingen en kan geen weerwerk worden geboden wanneer die doelverschuivingen daadwerkelijk optreden. In dit stuk willen we een voorzet geven voor een dergelijke analyse, en aangeven hoe deze een meer effectieve doorwerking van federale doelstellingen kan helpen garanderen.

We beschreven hoger hoe vooral in Vlaanderen lokale besturen trachtten de middelen van de huisvestingscontracten in te zetten voor gentrification. De achterliggende maatschappijvisie schrijft de oorzaak van stedelijke verloedering en verval toe aan de bevolking die er woont; men tracht de stad te verbeteren door meer gegoede bewoners aan te trekken, maar al te vaak worden daarbij de noden en behoeften van zwakkere bevolkingsgroepen genegeerd.

Een alternatieve, meer solidaire visie die de impliciete achtergrond vormt van het federale grootstedenbeleid draait de rollen om. Concentraties kansarmen ontstaan

doorgaans omdat deze groepen geen toegang hebben tot meer aantrekkelijke delen van de woningvoorraad. Zij trekken daarom naar gebieden waar weinig investeringen worden gedaan om de woon- en leefkwaliteit op peil te houden. Wanneer de gebouwde omgeving financieel en sociaal is afgeschreven, ontstaat ruimte voor huisjesmelkers om in de minst aantrekkelijke woningen de zwakste spelers op de markt te exploiteren. Pas wanneer herinvesteringen worden gedaan treedt een proces van verbetering op maar dit impliceert dat zwakkere spelers moeten plaatsmaken voor sterkere spelers – een proces dat doorgaans aangeduid wordt als *gentrification*.

Ogenschijnlijk staat een overheid relatief zwak tegenover dit proces. De zogenaamde *rent gap* theorie (Smith, 1996; Lees e.a., 2008) biedt echter inspiratie voor een pragmatische aanpak van deze door de markt gecreëerde ruimtelijke ongelijkheden. De *rent gap* verwijst naar het verschil tussen de actuele en hoogst mogelijke opbrengst (de opbrengst na oplevering van een gebouw dat aan alle actuele eisen voldoet) van een erf. Direct na het realiseren van nieuwbouw is er nauwelijks een *rent gap*; dan kan immers nog de maximale huur worden gevraagd. Na verloop van tijd vermindert door slijtage de kwaliteit van de bebouwing. Het is voor eigenaren echter niet voordelig om voortdurend investeringen te doen als niet ook de opbrengst navenant wordt verhoogd. In plaats van een grote investering wordt dan genoeg genomen met een kleine verlaging van de huuropbrengsten. Aan het einde van deze neerwaartse spiraal proberen huisjesmelkers nog een zo hoog mogelijke opbrengst te halen uit een afgeschreven woning.

Dit proces van devaluatie geldt alleen voor de bebouwing, niet voor de grond zelf. Mogelijk stijgt de mogelijke opbrengst juist tijdens het aftakelingsproces. Pas wanneer het verschil tussen feitelijke en mogelijke opbrengst groot genoeg is, doen eigenaren een nieuwe grote investering in de vorm van sloop-nieuwbouw of ingrijpende renovatie. Dit moment van herinvestering markeert ook een verandering in het profiel van de gebruikers: zwakke groepen maken terug plaats voor sterkere groepen.

Dit cyclische proces van investering, desinvestering en herinvestering doet zich op verschillende plekken op verschillende momenten voor: er is een voortdurende golfbeweging waarbij verschillende gebieden zich in verschillende stadia bevinden. Het is niet noodzakelijk zo dat na een periode van desinvestering een nieuwe investering volgt. Dat is alleen het geval wanneer de mogelijke opbrengst niet gelijktijdig daalt. Net als voor veel andere gebieden waar zwaar is geïnvesteerd in (infrastructuur en opleidingen voor) industrie geldt voor een aantal Waalse steden dat nieuwe investeringen nog niet op gang komen. Stedelijke krimp is hiervan het gevolg.

Dit proces – waarbij desinvestering leidt tot verloedering en herinvestering leidt tot *gentrification* – is vanzelfsprekend geen gegeven; het is slechts mogelijk wanneer inkomensongelijkheden bestaan en woningmarkten niet worden gereguleerd. Het nut van specifieke huisvestingscontracten kan eruit bestaan des/investeringscycli af te zwakken. Om allerlei redenen is het ongewenst dat wijken geplaagd worden door

leegstand en verkrotting en bewoond door wie nergens anders terecht kan. Net zo is het ongewenst dat uiteindelijk enkel hogere inkomens genieten van herinvesteringen. Meer of minder impliciet vinden we deze twee overwegingen terug in de doelstellingen van de huisvestingscontracten. Vertrekend van een analyse van de woningmarkt kan de achterliggende rode draad expliciet worden gemaakt.

Voor een territoriale beleidsaanpak komen zo twee typen gebieden in aanmerking voor een beleid dat via investeringen in huisvesting stedelijke problemen wil tegengaan: gebieden waar sprake is van desinvestering of van herinvestering. Waar sprake is van desinvesteringen ligt het voor de hand om onrendabele toppen in huisvestingsprojecten te financieren en voorzieningen te ondersteunen die lijden onder het wegtrekken van investeringen. Bij gebieden waar sprake is van herinvestering zou daarentegen juist ingezet moeten worden op het beperken van de verdringing- en uitsluitingseffecten die door gentrification kunnen ontstaan. Zeker in gebieden met een strategische ligging waar al sprake is van plaatselijke herinvesteringen kan zo gegarandeerd worden dat ook kwetsbare groepen meeprofiteren.

Vanuit een dergelijke analyse wordt het mogelijk om meer lijn en focus aan te brengen in de doelstellingen van het stedelijk beleid en meer gericht om te gaan met de waaier aan problemen in de steden, zodat doelverschuivingen bij uitvoering kunnen worden vermeden. De investeringslogica die wij hier voorstellen houdt rekening met geografische diversiteit maar geeft wel aan welke maatregelen geëigend zijn in welke contexten. Het is bijvoorbeeld duidelijk dat voor de krimpende Waalse steden een ander beleid moet worden gestimuleerd dan in de *boomende* Vlaamse steden waar gentrification in bijna alle delen van de stad de woningmarkt onder druk zet.

Ook afzonderlijke doelstellingen kunnen preciezer worden geformuleerd, zoals het globale doel van 'sociale menging'. De eenvoudigste weg naar (tijdelijke) sociale menging is het bevorderen van *gentrification* op aantrekkelijke locaties waar nu nog overwegend lagere inkomens geconcentreerd zijn, zoals bijvoorbeeld binnenstedelijke kernen met historische bebouwing. Veel huisvestingscontracten voorzien – meestal impliciet – in dit soort maatregelen. Dit is echter ongewenst omdat de overheid hier een maatschappelijk ongewenste marktbeving versterkt in plaats van afzwakt. Mettertijd zou die marktwerking leiden tot meer homogeniteit in plaats van sociale mix. In de plaats kan de positie van een buurt in de investeringscyclus als maatgevend worden gesteld. In gebieden waar reeds een proces van herinvestering op gang is, wordt duurzame sociale menging gecreëerd wanneer marktprocessen voor althans een deel van de woningvoorraad worden afgezwakt, bijvoorbeeld door het realiseren van sociale woningen. Maatregelen kunnen zich toespitsen op groepen die kwetsbaar zijn bij de in gang gezette verbetering. Gebieden die lijden onder desinvesteringen, zoals de krimpende Waalse steden, kunnen niet rekenen op private investeringen; daar ligt het voor de hand om menging te realiseren door gedifferentieerde projecten waarbij sterkere en zwakkere huishoudens in evenwichtige mate worden ondersteund in hun huisvestingsnoden.

4. Besluit: aanscherpen en bijvullen

In wat voorafging maakten we een analyse van de rol die de federale huisvestingscontracten spelen in het stedelijk beleid in België. We schonken aandacht aan de formulering van doelstellingen en de vormgeving van het beleid. De huisvestingscontracten vertrekken vanuit een duidelijk solidaire insteek. Deze wordt echter vertaald in een reeks relatief onsamenhangende beleidsprioriteiten. Deze incoherentie is een gevolg van een onafgewerkte, té integrale probleemanalyse die ‘teveel wil doen met te weinig’. In combinatie met de door de federale ambtenaren gebezigde ‘zachte sturing’ geeft dit aanleiding tot doelverschuivingen op lokaal niveau, waar van de inconsistenties in de federale beleidsopties gebruik wordt gemaakt om eigen meer neoliberale beleidskeuzes te laten overwegen.

De federale huisvestingscontracten zouden dergelijke doelverschuivingen krachtiger kunnen weerstaan mocht een sociaaleconomische analyse van de geografisch ongelijke ontwikkeling van de bebouwde omgeving richting geven aan het formuleren en evalueren van beleidsopties. Centraal in het probleem van ongelijke ruimtelijke ontwikkeling staat de cyclus van desinvestering en herinvestering in de bebouwde omgeving. Deze cyclus aftoppen, door bewust te investeren waar private investeringen wegvloeien, en sociale verdringing tegen te gaan waar private investeringen plaatsgrijpen, kan als de essentie worden gezien van een woon/stedenbeleid dat zich primair richt op maatschappelijk zwakkere groepen. Deze analyse schept een kader voor de formulering en het bewaken van beleidsprioriteiten en duidt aan hoe territoriale en categoriale prioriteiten kunnen worden gecombineerd vanuit 1 solidaire visie.

Literatuur

- Bontje, M., 2004, Facing the challenge of shrinking cities in East Germany: the case of Leipzig, *Geo-Journal*, 61 (1), pp. 13-21.
- Cochrane, A., 2007, *Understanding Urban Policy: A critical approach*. Oxford: Blackwell.
- Johnstone, C. & M. Whitehead, eds., 2004, *New Horizons in British Urban Policy: Perspectives on New Labour's Urban Renaissance*. Aldershot: Ashgate.
- Francq, B., Loopmans, M., Pierart, J. & J. Uitermark, 2008, *Une politique pour une ville durable, 25 recommandations*, Brussel: POD Maatschappelijke Integratie.
- Kesteloot, C., C. Vandermotten en B. Ippersiel, 2007, *Dynamische analyse van de buurten in moeielijkheden in de Belgische stadsgewesten*. Brussel: POD Maatschappelijke Integratie.
- Lees, L., T. Slater & E. Wyly, 2008, *Gentrification*. Londen: Routledge.

- Loopmans, M., 2006, Urban policies in Belgium: explaining a north-south divide. In: in Witlox F. & V. Vanacker (eds.) *Belgische Geografendagen: Mobiliteit, Maatschappij en Milieu in Kaart Gebracht*, Gent: Ugent & BEVAS-SOBEG.
- Loopmans, M., 2007, From SIF to City Fund: the rebirth of urban policy in Flanders, Belgium, *Journal of Housing and the Built Environment*, 13 (3), pp. 215-225
- Loopmans, M., 2008, Relevance, gentrification and the development of a new hegemony on urban policies in Antwerp, Belgium, *Urban Studies*, 45 (12), 2499-2519.
- Loopmans, M., Luyten, S. & C. Kesteloot, 2007, Urban Policies in Belgium: A Puff-Pastry with a Bittersweet Aftertaste? In Van den Berg, L., Braun, E. & J. Van der Meer (eds.) *National Policy Responses to Urban Challenges in Europe*, Aldershot: Ashgate, pp. 79-104.
- POD Maatschappelijke Integratie, 2005, *Programma Grootstedenbeleid, Huisvestingsplan: Richtlijnen voor de huisvestingscontracten 2005-2007*. Brussel: POD Sociale Integratie
- Rybcznski, W. & P. Linneman, 1999, How to Save Our Shrinking Cities, *Public Interest*, 135, pp. 30-44.
- Smith, N., 1996, *The new urban frontier: gentrification and the revanchist city*. London, Routledge.
- Smith, N., 2002, New globalism, new urbanism: gentrification as a global urban strategy, *Antipode* 34 (3): 427-451.
- Uitermark, J., 2003, 'Social Mixing' and the Management of Disadvantaged Neighbourhoods: The Dutch Policy of Urban Restructuring Revisited, *Urban Studies* 40 (3), pp. 531-549.
- Uitermark, J., J.-W. Duyvendak & R. Kleinhan, 2007, Gentrification as a governmental strategy. Social control and social cohesion in Hoogvliet, Rotterdam, *Environment and Planning A* 39 (1), pp. 125-141

Oproepbare buurt? Sociaal investeren in een Rotterdamse herstructureringswijk

Toby Witte*

Hordijkerveld in Rotterdam is een herstructureringswijk waar veel wordt gebouwd en opgeknapt. Er wordt niet alleen geïnvesteerd in fysieke projecten maar ook in de sociale samenhang, de sociale netwerken en de zelfredzaamheid van de bewoners. Wat levert het sociaal investeren in combinatie met de fysieke aanpak van de wijk op? Aan de hand van een reeks onderzoeksmethodieken - brainstorm-sessie, fotografie, wijkexpeditie, enquête, paneldiscussie en diepte-interviews - zijn de eerste resultaten van het sociaal investeren in kaart gebracht. Daaruit blijkt dat Hordijkerveld nog geen 'oproepbare (zelfredzame) buurt' is met bewoners die gezamenlijk de verantwoordelijkheid nemen voor het wel en wee van hun wijk. Herstructureren is meer dan stenen stapelen.

Rotterdam is volop in beweging, vooral in het zuidelijke deel van de stad. Tussen 2006 en 2016 investeren woningcorporaties in overleg met de gemeente Rotterdam 1,2 miljard euro in de fysieke, economische en sociale aanpak in de deels verloederde en verarmde buurten en wijken van de Rotterdamse deelgemeenten Feijenoord, Charlois en IJsselmonde. Het is een samenwerking tussen de publieke en semipublieke sector, onder de titel 'Pact op Zuid', waarbij het draait om het bevorderen van de leefbaarheid door het herstructureren van wijken (woningbouw), het stimuleren van economische bedrijvigheid oftewel het ondernemingsklimaat plus het versterken van de sociale samenhang onder bewoners. Eén van de wijken die valt onder het investeringsprogramma 'Pact op Zuid' is Hordijkerveld in de deelgemeente IJsselmonde. Het is een wijk met relatief veel kleine eengezinswoningen en sterk verouderde portieken en galerijflats. In het kader van de fysieke herstructurering kent de wijk sinds 2004 het programma *Sociaal Investeren*. Het programma beoogt structurele verbeteringen aan te brengen in de sociale verhoudingen, de sociale cohesie te bevorderen door de zelfredzaamheid van bewoners te vergroten, ze verantwoordelijkheid te leren nemen

* Hoofd van het Expertisecentrum Praktijkgericht Onderzoek, kenniskring 'Opgroeien in de Stad'/Hogeschool Rotterdam.

voor de wijk en voor elkaar. Met andere woorden het gaat om het realiseren van een ‘oproepbare buurt’.

Sociaal Investeren bestaat uit diverse programmaonderdelen en projecten. Tot medio 2008 tastten de initiatiefnemers - het deelgemeentebestuur IJsselmonde, woningcorporatie Vestia Rotterdam Zuid en de Bewonersvereniging Hordijkerveld - in het duister voor wat betreft de *overall* effecten van het investeringsprogramma. De indruk bestaat dat *sociaal investeren* vruchten afwerpt. Echter empirische gegevens over de door de bewoners, ondernemers en wijkprofessionals ervaren resultaten ontbraken tot voor kort. De vraag werd geopperd hoe de effecten van het programma *Sociaal Investeren* meer zichtbaar en meetbaar te maken zijn. Heeft het programma wel zin? Wat wordt ermee bereikt? Waaraan kan dat dan worden afgemeten? In 2008 kreeg de kenniskring ‘Opgroeien in de Stad’ (Hogeschool Rotterdam)² de opdracht na te gaan welke effecten de bewoners, ondernemers en professionals (welzijnswerkers, politie, winkeliers en het personeel van de woningcorporatie) merken van de herstructurering en het sociaal investeren. Uiteenlopende onderzoeksmethodieken zijn voor de beantwoording van deze vraag ingezet. We gaan daarom eerst beknopt in op de toegepaste methodieken en daarna kijken we naar de resultaten van het onderzoek, geschetst tegen de context van Rotterdam-Zuid/IJsselmonde. Tot slot trekken we enkele conclusies ten aanzien van het *sociaal investeren* in deze stadswijk.

1. Op expeditie

Aangezien het accent ligt op de tevredenheid van de bewoners over de bereikte sociale samenhang in de wijk, is het van belang het multi-interpretabele begrip ‘sociale cohesie’ helder te definiëren. Gedurende een brainstormsessie, voorafgaand aan het vaststellen van de onderzoeksindicatoren, hebben enkele sociologen van de Erasmus Universiteit Rotterdam samen met de onderzoekers van de kenniskring ‘Opgroeien in de Stad’, de deelgemeente IJsselmonde en woningcorporatie Vestia hierover met elkaar van gedachten gewisseld. De sociologen hadden enkele jaren daarvoor in opdracht van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) een voorstudie gedaan naar de sociale herovering van een woonwijk in Rotterdam en Amster-

2. De kenniskring houdt zich bezig met onderzoek, innovatie, curriculumvernieuwing en onderwijs (masteropleiding) op het gebied van samenlevingsopbouw en het opgroeien van jongeren (tot 23 jaar) in grootstedelijke context, de stad als laboratorium. Aan het onderzoek namen twee docentonderzoekers deel en werd samengewerkt met Bureau Onderzoek Op Maat (BOOM), dat de enquête afnam en verwerkte, en Bureau voor Woononderzoek dat de wijkexpeditie organiseerde.

dam (Engbersen, Snel & Weltevrede, 2005; Engbersen, 2008). In het gesprek kwam naar voren dat sociale cohesie op wijk- en buurtniveau verwijst naar de mate waarin bewoners gemeenschappelijke waarden met elkaar delen. Dit betekent dat er een zekere sociale controle is, sociale netwerken aanwezig zijn, er vertrouwen in andere buurtbewoners is en de bereidheid bestaat tot het zoeken naar oplossingen voor collectieve problemen. Met andere woorden, mensen moeten elkaar in de buurt voldoende kennen om tot actie te kunnen komen voor gezamenlijke doeleinden. Het gaat dus om een zogenaamde *oproepbare buurt* oftewel 'collectieve zelfredzaamheid'. De oproepbare buurt komt tot uitdrukking in de verbondenheid met de buurt om als bewoners met elkaar het hoofd te bieden aan bepaalde leefbaarheidproblemen en niet te vertrekken/te verhuizen; het ondernemen van en deelnemen aan gezamenlijke activiteiten om sociale, economische en demografische veranderingen in de buurt in goede banen te leiden. Het sociaal investeringsprogramma in Hordijkerveld zou hieraan moeten bijdragen.

De statistische gegevens uit de gemeentelijke basisadministratie verzameld door het Centrum van Onderzoek en Statistiek (COS) bevatten weinig tot geen feitelijke informatie over de opbrengsten van de herstructurering en vooral het sociaal investeren op het niveau van Hordijkerveld. De statistieken bieden een beperkt beeld. Dit werd ook al aangetoond in een studie van Duyvendak, die acht jaar herstructurering in de Rotterdamse deelgemeente Hoogvliet in kaart heeft gebracht (Duyvendak, 2007). Daarom is het onderzoek in Hordijkerveld explorerend van aard geweest. Om indicatoren te kunnen vaststellen en de validiteit te verhogen zijn we, na de eerder genoemde brainstormsessie, gestart met een buurtverkenning. Deze kennismaking met Hordijkerveld houdt in dat de onderzoekers 'gewapend' met fotocamera's de wijk intrekken om plaatjes te schieten van de huizen, flats, straten, tuinen, pleinen, scholen, winkels, speelplekken en de daar wonende en werkende mensen. Een aardige en vooral positieve bijkomstigheid is dat het zichtbaar fotograferen van objecten en mensen een vrij ongedwongen manier is om in gesprek te raken met buurtbewoners. Vaak wordt aan de fotograferende onderzoekers gevraagd: 'wat doen jullie?'. Vervolgens kan op een vrij vanzelfsprekende manier een gesprek worden aangeknoopt over wat de willekeurige gesprekspartners nu vinden van de wijk en hun directe woon- en leefomgeving. Het levert waardevolle informatie op over het verleden, heden en de toekomst van Hordijkerveld in ogen van de bewoner en professionals. Een volgende stap in het verkenningproces bestaat uit het organiseren van een expeditie door Hordijkerveld met ambtenaren, een medewerker van de woningcorporatie, een wijkagent, een opbouwwerker, leerkrachten basisonderwijs en enkele bewoners. Zij bezoeken met elkaar enkele locaties – een gerenoveerde woning, een leegstaande sloopflat, een speelplek, een basisschool enz. en gaan met elkaar in gesprek over het wel en wee van de wijk (Bureau voor Woononderzoek, 2008).

Op basis van de fotosessie, de gesprekken en de wijkexpeditie is bepaald welke basis-set indicatoren van belang is. Aansluitend bij de pijlers van het 'Pact op Zuid' (fysiek, economie en sociaal) is gekomen tot het meten van de volgende indicatoren:

Sociaal

- Oordeel over voorzieningen voor jongeren
- Contacten met buurtgenoten
- Samenleven met verschillende bewonersgroepen
- Betrokkenheid bij de buurt
- Kennis van de sociale investeringsprogramma's

Fysiek

- Tevredenheid woning
- Oordeel over herstructurering
- Oordeel over woonomgeving
- Oordeel over winkelvoorzieningen
- Veiligheidsbeleving

Deze set indicatoren is gedurende een sessie met wijkprofessionals en de bewonersorganisatie Hordijkerveld bediscussieerd en vastgesteld. Vervolgens is een vragenlijst opgesteld. Uit een adressenbestand is een gestratificeerde steekproef getrokken. Gellet is op een min of meer evenwichtige verdeling en spreiding naar typewoningen in de diverse buurten van Hordijkerveld: portiekflats, eengezinswoningen, galerijflats en 55+ woningen. Van de 4000 bewoners in Hordijkerveld hebben er op verschillende tijdstippen (vooral in de vroege avond en op zaterdag overdag) totaal 206 huishoudens meegewerkt. De enquête is schriftelijk of telefonische afgenomen waarbij rekening is gehouden met de verschillende typewoningen in de buurten (bijlage 1).

De respons onder de allochtone bewoners is laag (21%) maar bij enquêtes in Rotterdam niet ongewoon. Tevens namen meer vrouwen (68%) en 55 plussers (64%) deel. De ondervertegenwoordiging is enigszins gecompenseerd door de diepte-interviews. De resultaten van de enquête zijn aan de orde gesteld tijdens een paneldiscussie met de bewonersorganisatie en professionals. Van belang is te weten of zij zich vanuit hun eigen ervaringen al dan niet herkennen in de bevindingen en welke *input* zij kunnen geven voor het kwalitatieve deel van het onderzoek. Het onderzoek is afgerond met een zestiental diepte-interviews onder tien bewoners, drie ondernemers (een makelaar, een sigarenhandel en de toenmalige voorzitter van de winkeliersvereniging) en drie professionals (een wijkagente, een projectleidster van één van de sociale programma's en een directeur van een basisschool) wonend en/of werkend in Hordijkerveld. De interviewronde beoogt te achterhalen of Hordijkerveld een in-

haalslag aan het maken is, waarom effecten zijn opgetreden of uitgebleven, welke acties nodig zijn en wat het imago is van de wijk. Het zijn uiteraard strikt individuele opinies die per definitie niet als volledig representatief mogen worden beschouwd voor de totale groep bewoners in Hordijkerveld en alle daar werkzame ondernemers en professionals.

2. Sociaal investeren in Hordijkerveld

De bevolkingssamenstelling in Rotterdam is divers. Ruim 45 procent van de totale bevolking (bijna 600.000 inwoners) heeft een van oorsprong niet-Nederlandse nationaliteit en behoort grotendeels tot de laagste inkomensgroepen. Rotterdam-Zuid telt ruim 190.000 inwoners met veelal een niet-Nederlandse afkomst. Er staan in dit deel van de havenstad circa 80.000 woningen. Hordijkerveld ligt in het zuiden van de deelgemeente IJsselmonde, nabij de gemeenten Barendrecht en Ridderkerk. Hordijkerveld is een wijk die grotendeels bestaat uit flats en tamelijk kleine eengezinswoningen die begin jaren zestig zijn gebouwd. Ruim 70 procent van het woningbestand bestaat uit portiek- en galerijflats. Het merendeel bestaat uit sociale huurwoningen in eigendom van woningcorporatie Vestia. Deze woningcorporatie mag als monopolist worden beschouwd. Het totaal percentage huurwoningen ligt rond de 94%. Het koopeigendom is momenteel 6%. Het in het masterplan Hordijkerveld genoemde toekomstige streefgetal is 24% koopwoningen en het aandeel eengezinswoningen 40%. Het aantal sociale huurwoningen zal fiks worden teruggedrongen.

Door het stadsbestuur van Rotterdam is Hordijkerveld in 2006 bestempeld als een van de negentien herstructureringswijken. De herstructurering, bekend onder de naam 'Pact op Zuid', is een tot 2016 doorlopend programma met ingrijpende fysieke, economische en sociale vernieuwingsprocessen om de negentien achterstandswijken te transformeren tot aantrekkelijke woonmilieus voor mensen met midden en hoge inkomens. De start van het 'Pact op Zuid' is in een 'reisgids' (monitor) met een nulmeting in kaart gebracht (Spierings & Meeuwisse, 2008). In Hordijkerveld stond aanvankelijk de sloop van een aantal flats en een deel van de eengezinswoningen om plaats te maken voor duurdere en betere (modernere) woningen, hoog op de agenda. Door een gevarieerder woningaanbod te creëren en meer koopwoningen ondermeer door verkoop van een deel van de voorraad sociale huurwoningen in de wijk te realiseren, hopen de bestuurders beter bemiddelde middengroepen te lokken naar Hordijkerveld. Echter tegen deze plannen liep de bevolking onder aanvoering van de bewonersvereniging te hoop. De sloop werd deels uitgesteld, een deel van de verouderde woningen is en wordt gerenoveerd. Hordijkerveld telt drie basisscholen en een buurthuis. Door de uitvoering van de herstructurering is

het buurthuis verplaatst naar een nieuwbouwcomplex waar ook seniorenwoningen zijn gerealiseerd. De markt waar de bewoners hun boodschappen deden, is verdwenen en verplaatst naar een groot winkelcomplex buiten Hordijkerveld. De wijk is tamelijk rustig, ruim opgezet en heeft veel groen. Op het eerste oog een ideale woonomgeving voor jonge gezinnen met opgroeiende kinderen en comfortabel voor ouderen.

De bevolking is tussen 2004, de start van de herstructurering en het sociaal investeren, en 2008 licht toegenomen van ruim 3800 naar bijna 4000 inwoners. De leeftijdsopbouw wijkt weinig af van die van IJsselmonde en Rotterdam als geheel. Er wonen, ten tijde van het onderzoek, relatief iets meer kinderen onder de 14 jaar (13% tegenover 10%). De leeftijdsopbouw is in de loop van de afgelopen vier jaren niet drastisch gewijzigd, de etnische samenstelling van de bevolking wel. Had in 2004 nog 53 procent van de bewoners in Hordijkerveld een autochtone afkomst, vier jaren later is het percentage gedaald naar 48 procent. Een vergelijking van de etnische samenstelling tussen Hordijkerveld, deelgemeente IJsselmonde en Rotterdam wordt in tabel 1 weergegeven.

TABEL 1: Etnische samenstelling 2007

Etniciteit in %	Hordijkerveld	IJsselmonde	Rotterdam
Autochtoon	48%	61%	54%
Suriname	11%	10%	9%
Antillen/Aruba	10%	5%	3%
Turkije	5%	4%	8%
Marokko	6%	3%	6%
Overig niet-westers	12%	8%	9%
Overig westers/EU	9%	9%	10%
Totaal	100%	100%	100%

Verhoudingsgewijs wonen veel Surinamers, Antillianen, Arubanen, Marokkanen en andere groepen met een niet-westerse afkomst in Hordijkerveld. In vergelijking met de rest van Rotterdam zijn er behoorlijk veel eenoudergezinnen, bijna altijd een moeder met een kind (gemiddeld 23% in Hordijkerveld tegenover 11% in Rotterdam). Het percentage kansarme gezinnen waarvan één van de volwassenen een bijstandsuitkering heeft en met geen of een zeer lage opleiding geregistreerd staat als werkzoekende is met 39% zeer hoog. Het gemiddelde in de stad Rotterdam ligt op 20%.

TABEL 2: Kansarme gezinnen met kinderen

Kansarme gezinnen met kinderen	Hordijkerveld	IJsselmonde	Rotterdam
2007 (percentage)	39%	21%	20%
2007 (aantal)	550	7.111	67.834
2004 (percentage)	44%	24%	25%
2004 (aantal)	514	7.180	69.607

Uit tabel 2 blijkt dat het percentage kansarme gezinnen in Hordijkerveld is afgenomen maar dat het aantal toe is genomen (Bureau voor Woononderzoek, 2008, 15-17; Cos, 2007). De reden hiervoor is dat het absolute aantal gezinnen in de wijk in de periode 2004-2007 is gestegen. Op grond van de hiervoor genoemde cijfers is het begrijpelijk dat de gemeente Rotterdam heeft besloten Hordijkerveld als één van de negentien herstructureringswijken te bestempelen.

Sociaal investeren in Hordijkerveld is urgent. *Sociaal Investeren* is echter geen nieuw verschijnsel. Het begrip deed in 1995 al intrede in Rotterdam. De gemeenteraad van Rotterdam besloot toen dat “investeringen in sociale processen en moderne vormen van samenlevingsopbouw... noodzakelijk (blijven en) zijn” om de leefbaarheid in de stad te vergroten. Het sociaal investeren concentreert zich sindsdien op het verrijken van hulpstructuren en netwerken in de wijken. De bewoners worden beschouwd als volwaardige deelnemende partners. Het is een gebiedsgerichte ‘wijkaanpak’. Sociaal investeren maakt als sociale pijler deel uit van grootschalige revitaliseringprojecten als bijvoorbeeld ‘Sociale Vernieuwing’, het ‘Pact op Zuid’ etc. Opvallend genoeg bestaat er over de oogst van het sociaal investeren weinig duidelijkheid, zeker in relatie tot en in combinatie met fysieke herstructurering c.q. investeringen in wijken. Dat laatste maakt het bestuderen van Hordijkerveld interessant omdat daar de sociale investering gekoppeld is aan het herstructureringsproces van de wijk.

In 2004 is op basis van een *masterplan* begonnen met het groot onderhoud van circa 350 eengezinswoningen in de wijk. Dit heeft een symboolwaarde omdat het behoud in plaats van sloop van deze woningen door de bewoners in een gezamenlijke actie is afgedwongen bij de woningcorporatie. Alle daaropvolgende fysieke uitvoeringsplannen zijn in overleg met de bewoners ondersteund door projecten van het programma *Sociaal Investeren*. In 2006 is voorzichtig geconstateerd dat de deelgemeente IJsselmonde, de woningcorporatie Vestia en de bewonersvereniging Hordijkerveld stukje bij beetje het vertrouwen van de bewoners weten te herwinnen en erin slagen de samenwerking tussen de bewoners rond de wijkvernieuwing enigszins te stimuleren. De bewoners lijken actief te worden en betrokken te raken bij sociale wijkactivitei-

ten. Tegelijkertijd tonen ervaringen van de basisscholen, het maatschappelijk werk, het opbouwwerk en de politie dat een flink aantal bewoners een multi-problematiek ‘achter de voordeur’ kennen. Deze gezinnen blijken financieel niet rond te kunnen komen, hebben problemen met de opvoeding van de kinderen en/of verkeren in een maatschappelijk isolement. Ook botsten her en der de leefstijlen van bewoners met elkaar wat soms leidt tot conflicten en burenruzies. De etnische diversiteit in de wijk is vergroot door de constante instroom van nieuwe - veelal niet-westerse – bewoners. Daardoor zijn bestaande netwerken verdwenen of onder druk komen te staan. Ter bevordering van de leefbaarheid moet dus geïnvesteerd worden in het ontwikkelen van nieuwe netwerken, in het versterken van de zelfredzaamheid van de bewoners en vooral in het vergroten van de sociale cohesie. De vanzelfsprekendheid van relaties in de buurt, die een steun zijn bij het opvoeden van kinderen, het zelfstandig wonen in de eigen woning, het oplossen van onderlinge buurtconflicten en het organiseren van buurtactiviteiten, behoort in ogen van de woningcorporatie en de deelgemeente IJsselmonde weer terug te keren in de wijk. Het programma *Sociaal Investeren* is een extra vernieuwingsimpuls naast en bovenop de bestaande basiswelzijnsvoorzieningen – o.a. het opbouwwerk en het club- en buurthuiswerk – in Hordijkerveld. In 2007 werd hier ruim 500.000 euro voor ingezet.

Het investeringsprogramma omvat een waaier aan sociale activiteiten. Enkele voorbeelden: een jaarlijks kinderfestival, een wijkfeest, een speelmobiel-service, het stimuleren van samenwerking tussen zorg- en welzijnsinstellingen (één informatiecentrum), vrouwen empowerment, sociaal activering van ouderen (huisbezoekprojecten), beroepsoriëntatie op de basisschool (kennismaken met bedrijven, diensten en instellingen in de wijk), ‘groene vingers’ (het versterken van het groene imago van Hordijkerveld en ondersteuning bij privétuinonderhoud), opzoomeren (gezamenlijke acties van bewoners om hun straat schoner, veiliger en gezelliger te maken), ‘welkom’ voor nieuwe bewoners, (jongeren)buurtbemiddeling en ‘Mensen Maken de Stad’ (het bevorderen van sociale samenhang en actief burgerschap door het maken van straatafspraken en gedragsregels tussen en door bewoners). Kortom, het sociaal investeringsprogramma bestaat uit een veelheid aan kleine en grotere projecten.

3. Vooruitgang of achteruitgang

De vraag is: wat hebben vooral de bewoners en enkele ondernemers en professionals van al die sociale activiteiten gemerkt en heeft de sociale investering een al dan niet positieve invloed op de leefbaarheid van de wijk? Immers, we mogen enige impact verwachten van de fysieke en sociale ingrepen op de sociale samenhang in Hordij-

kerveld. Voor de overzichtelijkheid groeperen we de resultaten van de enquête en de interviews, die hierna aan de orde komen, rond de vastgestelde basisset indicatoren. Het zijn 'subjectieve' indicatoren gebaseerd op indrukken, belevingen, emoties en gevoelens.

3.1. Tevredenheid over woning en buurt

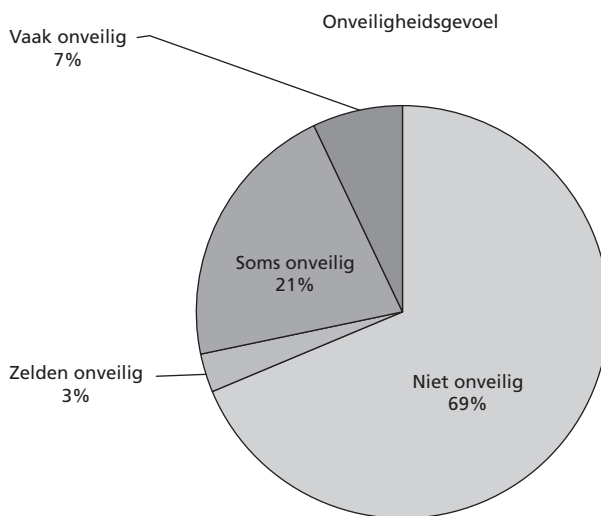
Het rapportcijfer dat de bewoners voor de eigen buurt geven, ligt gemiddeld net onder de zeven. Gevraagd naar de stelling 'als je in deze buurt woont dan heb je geluk' geeft 60 procent aan daarmee eens te zijn. Een kwart van de bewoners vindt absoluut van niet. De bewoners van de eengezinswoningen zijn positiever over de buurt dan zij die in een flat wonen. Bewoners met een leeftijd tussen de 40 en 54 jaar oordelen doorgaans negatief. Kijkend naar de eigen huur- of koopwoning geeft gemiddeld 80 procent aan tevreden te zijn met het huis. Dit geldt in mindere mate voor de flatbewoners.

3.2. Effect herstructurering

Ondanks de herstructurering vindt slechts 20 procent van respondenten dat de eigen buurt er tot dan toe echt op vooruit is gegaan. Circa 40 procent meent dat de buurt gelijk is gebleven en een even grote groep neemt zelfs een tendens van achteruitgaan waar. Vooral de bewoners in de flats zijn negatief over de huidige stand van de buurt. De leefbaarheidklachten komen neer op vervuiling, rommel, verkeersoverlast (hard rijdende brommers, auto's en fietsen) en jongerenoverlast (vandalisme). Als positief worden het vele groen, de buurtactiviteiten en het toenemende politietoezicht ervaren. Over de toekomst van de buurt is een meerderheid optimistisch gestemd. Driekwart ziet het rooskleurig in, terwijl een kwart – wederom de flatbewoners – niet veel vooruitgang in de buurt verwacht. De helft van de bewoners veronderstelt dat de herstructurering voor zichzelf positief zal uitpakken, maar de flatbewoners oordelen dat er voor hen persoonlijk weinig zal veranderen. Ondanks de komst van mooiere, betere en duurdere woningen gelooft 56% van de respondenten dat de herstructurering geen invloed heeft op de samenstelling van de bevolking. Die zal naar verwachting niet fundamenteel wijzigen. Desondanks zegt driekwart van de bewoners geen plannen te hebben om uit Hordijkerveld te verhuizen. Bijna de helft geeft aan te zeer gehecht te zijn aan de buurt en de omgeving. Over de aanwezigheid van winkels voor alledaagse boodschappen in de wijk is het oordeel redelijk in evenwicht. De helft, vooral de 40-plussers, zou graag meer winkels in de buurt willen hebben of in ieder geval een behoorlijke supermarkt.

3.3. Veiligheidsbeleving

De veiligheidsbeleving in Hordijkerveld is positief. Een meerderheid voelt zich veilig in de eigen buurt. Een klein deel zegt zich absoluut onveilig te voelen.

Ook hier doet het onderscheid zich voor tussen enerzijds de eengezinswoningen en anderzijds de portiek- en galerijflats (bijlage 2).

De diepte-interviews bevestigen de vorenstaande meningen. De wijk is er volgens de geïnterviewde bewoners nog niet heel veel op vooruitgegaan. Door het vertrek van winkels en het verdwijnen van de markt kunnen ouderen geen boodschappen doen in de buurt en is hun een sociale ontmoetingsplaats - voor een praatje - ontnomen. De gezelligheid is daardoor uit de wijk verdwenen. De ondernemers en professionals menen dat Hordijkerveld op de goede weg zit. De vooruitgang is enigszins merkbaar aan de nieuwbouw en het langzaam toenemende aantal koopwoningen waardoor de bewonerspopulatie langzaam en zeker verandert. De levensvatbaarheid voor winkels en bedrijven wordt door zowel de ondernemers en professionals niet hoog geacht. De wijk is daarvoor te stil en er zijn gewoonweg te weinig passanten. Bovendien ervaren de winkeliers teveel inbraken en overvallen.

3.4. Oordeel over voorzieningen voor jong en oud

Over voorzieningen op het gebied van gezondheid, activiteiten voor ouderen en het buurthuis zijn de bewoners met een score boven de 80% procent ruim tevreden. Daar staat tegenover dat de ontevredenheid ten aanzien van voorzieningen voor jongeren en speelmogelijkheden voor kinderen in verhouding hoog is. Circa 35% is tevreden, de rest vrijwel niet. Hierbij dient aangetekend te worden dat hoe ouder de respondent is, des te vrede hij/zij is. De meesten delen de mening dat er in ieder geval meer voorzieningen in de wijk moeten komen voor jeugdigen. Ook volgens de professionals en ondernemers is voor jongeren in de leeftijd van 10 tot en met 14 jaar weinig te doen in Hordijkerveld. Zij wonen te ver verwijderd van het dynamische stadscentrum van Rotterdam dat meer te bieden heeft.

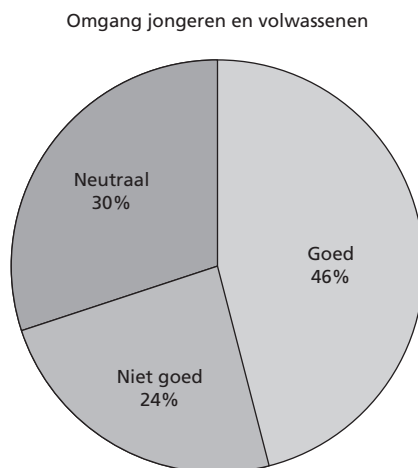
3.5. Betrokkenheid bij de buurt en burens

Met betrekking tot het stimuleren van de leefbaarheid in de eigen buurt, zegt 63% zich medeverantwoordelijk te voelen, maar opvallend genoeg geeft driekwart van de respondenten tegelijkertijd aan zich daar het laatste jaar niet actief voor te hebben ingezet. Een groot deel - 60% - zegt dat absoluut ook niet van plan te zijn. Met andere woorden een minderheid van de buurtbewoners levert zo nu en dan een actieve bijdrage, bijvoorbeeld door middel van vrijwilligerswerk, aan de leefbaarheid in eigen buurt en/of straat. De ervaren sociale samenhang is gemeten door het voorleggen van een viertal stellingen: 'ik woon in een gezellige buurt waar mensen veel met elkaar omgaan', 'de mensen in mijn buurt gaan op een prettige manier met elkaar om', 'ik voel me thuis bij de mensen die in mijn buurt wonen' en 'de mensen in mijn buurt kennen elkaar nauwelijks'. Bij elkaar scoorden deze stellingen op een schaal van 0 tot en met 10 (geen tot en met zeer veel sociale samenhang) gemiddeld voor Hordijkerveld een 5,5. De buurten met flats gemiddeld lager (4,9), de andere buurten hoger (6,1). Bewoners met een leeftijd tussen de 40 en 54 jaar zijn in hun oordeel vooral negatief. Het contact tussen burens en buurtgenoten mag redelijk worden genoemd: bijna 60% heeft minimaal wekelijks een of andere vorm van contact met de burens. Ongeveer een vijfde van de bewoners heeft zelden of nooit contact en geeft aan daar eigenlijk ook geen behoefte aan te hebben.

3.6. Omgaan met anderen

Interessant te weten is hoe verschillende bewonersgroepen in Hordijkerveld menen met elkaar om te gaan. Het gaat dan specifiek over de omgang in de buurt tussen

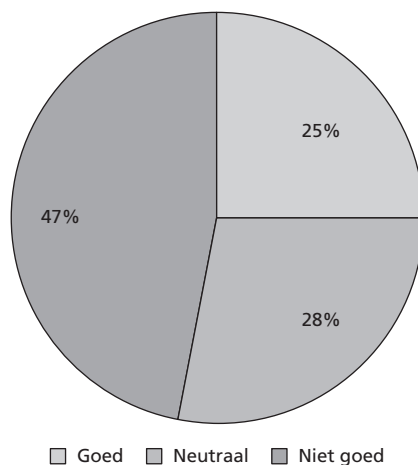
jongeren en volwassenen en die van Nederlanders en allochtonen. De omgang met jongeren wordt als volgt beoordeeld:

Nog niet de helft van de bewoners meent dat het contact tussen jongeren en volwassenen in de eigen buurt goed is. Slechts een kwart is hierover positief. Negatief zijn vooral de flatbewoners (bijlage 3) en bewoners met een leeftijd beneden de 55 jaar.

Hetzelfde fenomeen doet zich qua score min of meer voor bij het oordeel over het al dan niet goed omgaan in de buurt tussen Nederlanders en allochtonen.

Omgang allochtone en autochtone bewoners

De verschillen tussen de diverse typewoningen (bijlage 4) en leeftijden zijn in dit geval wat geringer.

3.7. Participatie in sociale programma's

Wat hebben de bewoners gemerkt van projecten en activiteiten als Groene Vingers, Mensen Maken de Stad en het wijkfeest? Hebben ze daaraan deelgenomen en heeft dat geleid tot meer contact met buurtgenoten? Het bekendst onder de respondenten - 64% - is het jaarlijkse wijkfeest. Ruim 35% nam deel aan het feest. Eén op de zeven zegt hierdoor meer contact te hebben gekregen met andere wijkbewoners. Groene Vingers en Mensen Maken de Stad genieten een bekendheid van respectievelijk 38% en 26%. De participatie valt laag uit (4% en 7%) maar is te verklaren omdat beide projecten niet over heel Hordijkerveld zijn uitgerold en ze niet voor alle bewoners bedoeld zijn. Zo richt Mensen Maken de Stad zich slechts op enkele straten. Van de respondenten bij wie de projecten bekend zijn, is gevraagd of zij het idee hebben of zulke sociale activiteiten bijdragen tot verbetering van de buurt, zegt een meerderheid (60%) die indruk wel te hebben.

De professionals benadrukken in de diepte-interviews dat de herstructurering slechts de zichtbare fysieke 'buitenkant' is. Het werkelijke probleem zit aan 'binnenkant' oftewel bij de sociale processen. De sociale vooruitgang verloopt in de wijk moeizaam en traag. Vooral de flatbewoners zijn sociaal zwak en juist daar gaan achter de voordeuren de meeste problemen schuil: alcoholisme, drugsverslaving, opvoedingsproblematiek, huiselijk geweld, schulden, illegale bewoning en werkloosheid. Bovendien blijken vooral de oud-bewoners van Hordijkerveld negatief te oordelen over de nieuwe bewoners. Ze neigen tot discriminatie en racisme, zijn intolerant ten aanzien van allochtonen en jongeren. De culturele tweespalt (o.a. christelijke en islam) is, volgens het hoofd van een basisschool merkbaar op zijn school en een punt van zorg. Er is een groeiend zij-wij-denken. Deze constatering stemmen overeen met de culturele contrasten die o.a. Van den Brink waarneemt op basis van gesprekken met zeventig migranten over diverse aspecten van hun leven in Rotterdam. Hij concludeert: "De balans is (...) zorgelijk. We stellen voor twee gebieden (gezinsleven en geloofsleven) een behoorlijke afstand met de verwachtingen van een moderne samenleving vast..." (Van den Brink, 2006, 246). De tien bewoners geven in onze vraaggesprekken te kennen dat de toename van het aantal kansarme gezinnen en buitenlanders in de wijk een halt moet worden toegeroepen.

4. Oproepbare buurt

Welke lessen kunnen we trekken uit de opbrengsten van het sociaal investeren in Hordijkerveld? Er is voor Hordijkerveld nog een weg te gaan wanneer we de resultaten toetsen aan de geformuleerde definitie 'oproepbare buurt'. Het gaat dan meer specifiek om de aanwezigheid sociale netwerken, vertrouwen in andere buurtbewoners en de bereidheid tot het gezamenlijk zoeken naar oplossingen (en verantwoordelijkheid nemen) voor collectieve problemen. Mensen moeten elkaar in de buurt voldoende kennen, vertrouwen en gemeenschappelijke waarden delen. Hoewel een meerderheid van de bewoners ziet dat de wijk er langzaam op vooruitgaat, is de oproepbare buurt nog niet in zicht. Er wordt veel gebouwd en opgeknapt, dat is zichtbaar. Op sociaal terrein, bijvoorbeeld op het vlak van betrokkenheid bij de buurt en omgang met elkaar, zijn de resultaten echter minder gemakkelijk waar te nemen. De oordelen en meningen zijn gebaseerd op 'subjectieve' belevingen en emoties, sterk afhankelijk van de plek waar men woont of het meest vertoeft. Sociaal investeren is een zaak van lange adem, het is geen kwestie van eenvoudig fysiek stenen stapelen. Bovendien kunnen over de daadwerkelijke effecten van het investeringsprogramma pas over enkele jaren door een eventueel vervolgonderzoek meer definitieve en vastomlijnde uitspraken worden gedaan. Het onderhavige onderzoek valt te beschouwen als een nulmeting.

Het beeld dat uit deze meting op rijst is, ten eerste, dat de sociale herovering van Hordijkerveld niet synchroon loopt met de fysieke wijkvernieuwing. Op het fysieke vlak lijkt de wijkvernieuwing een succes te zijn, maar naar het oordeel van zowel de bewoners als de ondernemers moet de vaart er in blijven. Ten tweede de bewoners van de galerijflats en portiekflats zijn duidelijk ontevredener over de buurt dan de andere bewoners. Zij voelen zich niet alleen onveiliger, ze zijn ook minder tevreden over de woningen en kampen met buurtproblemen als jongerenoverlast. Ten derde komt Hordijkerveld vooralsnog naar voren als een verdeelde gemeenschap. Het samenleven van allochtone en autochtone bewoners gaat niet van een leien dakje. In alle buurten, met uitzondering van de 55+-woningen, scoort de positieve waardering voor het omgaan met de allochtone medebewoners laag. Naar zeggen van de professionals bestaat er een tweespalt tussen oud-bewoners, degenen die meer dan 10 jaar wonen in Hordijkerveld, en nieuwkomers. Het vertrouwen is niet groot. De nieuwkomers worden klaarblijkelijk gezien als onwelkome of in ieder geval vreemde indringers in de wijk. De sociale cohesie is met een gemiddelde score van 5,5 niet hoog. Ook hier springt vooral de lage waardering in de buurten waar de flats staan in het oog.

Daarnaast stellen we vast dat het aantal daadwerkelijk actieve wijk- en buurtbewoners, zij die zich inspannen voor collectieve vraagstukken, gering is en de animo daar-

toe van anderen is nog niet bijster groot. De belangstelling voor elkaar lijkt doorgaans niet verder te reiken dan oppervlakkige contacten met de directe burens. In die zin is de oproepbare - zelfredzame - buurt nog ver verwijderd. Desondanks heeft de overgrote meerderheid van de bewoners niet de neiging Hordijkerveld te verlaten, en dat is een gunstig teken. Het groene en rustige karakter van de wijk, de vertrouwdheid met de omgeving en de buurt worden door velen ervaren als een voordeel.

Geconcludeerd kan worden dat het kernprobleem grotendeels zit in de leefomstandigheden van de bewoners in de sterk verouderde flats. Daar zijn vooral de sociaal zwakkeren en kansarmen gehuisvest. Daar zijn structurele sociale investeringen het hardst nodig. Tot slot: het huidige programma *Sociaal Investeren* bestaat uit kleine projecten en acties waarvan de effectiviteit niet alle opzichten is vast te stellen. De vraag die gesteld moet worden is: of met deze goedbedoelde activiteiten de juiste doelgroepen worden bereikt en bediend. Zo niet dan is dit een afbreukrisico. Wil het *Sociaal Investeren* in een stedelijke ruimte als Hordijkerveld op termijn effect sorteren, dient het programma steviger bij te dragen aan een permanente balans, aan sociale contacten en betrokkenheid, tussen de diverse bewonersgroepen. Wat nodig is voor het succes van de wijkvernieuwing is aandacht voor jongeren, flatbewoners en nieuwkomers.

Literatuur

- Brink, G. van den, 2006, *Culturele contrasten. Het verhaal van de migranten in Rotterdam*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Centrum voor Onderzoek en Statistiek, *IJsselmonde in beeld 2007*, gemeente Rotterdam (www.cos.rotterdam.nl).
- Duyvendak, J.W. e.a., 2007, *In beweging brengen en richting geven*, Deelgemeente Hoogvliet, Vestia en Woonbron.
- Engbersen, G., E. Snel & A. Weltevrede, 2005, *Sociale herovering in Amsterdam en Rotterdam. Een verhaal over twee wijken*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Engbersen, G., 2008, 'Sociale uitsluiting en sociale herovering in Rotterdam', in: Ton Notten (red.), *De lerende stad. Het laboratorium Rotterdam*, Antwerpen/Apeldoorn: Garant, p. 37-44.
- Spierings, F. & M. Meeuwisse, 2008, *Pact op Zuid. Reisgids 2008*, Rotterdam: Uitgeverij IJzer.
- Bureau voor Woononderzoek, 2008, *Verslag expeditie Hordijkerveld*, www.wono.nl/publicaties.html

Bijlagen: Onderscheiding naar typewoningen

BIJLAGE 1. Indeling buurten Hordijkerveld

Portiekflats	52
Eengezinswoningen noord	57
Eengezinswoningen zuid	25
Galerijflats	43
55+ woningen	29
Totaal	206

BIJLAGE 2. Voelt u zich in uw eigen buurt wel eens onveilig?

	nee	zelden	soms	Vaak
Portiekflats	62%	4%	23%	12%
Eengezinswoningen noord	67%	4%	23%	7%
Eengezinswoningen zuid	80%	0%	16%	4%
Galerijflats	63%	5%	23%	9%
55+ woningen	79%	3%	17%	0%

BIJLAGE 3. Jongeren en volwassenen gaan in mijn buurt goed met elkaar om

	mee eens	neutraal	mee oneens
Portiekflats	31%	29%	40%
Eengezinswoningen noord	61%	25%	14%
Eengezinswoningen zuid	68%	16%	16%
Galerijflats	37%	30%	33%
55+ woningen	38%	55%	7%

BIJLAGE 4. Nederlanders en allochtonen gaan in mijn buurt goed met elkaar om

	mee eens	neutraal	mee oneens
Portiekflats	25%	27%	48%
Eengezinswoningen noord	30%	29%	51%
Eengezinswoningen zuid	24%	24%	52%
Galerijflats	26%	30%	44%
55+ woningen	17%	49%	34%